

KELÂM İLMİNDE HABER-İ VÂHİDİN BİLGİ VE DELİL DEĞERİ

Rıza KORKMAZGÖZ*

Öz

İtikatta haber-i vâhidin bilgi ve delil değeri ilk dönemlerden itibaren tartışılan ve güncelliğini hala koruyan temel tartışma alanlarından birisidir. Bu çerçevede haber, bilgi değeri açısından mütevatir ve âhâd olarak ikiye taksim edilmiş; birincisi temel itikâdî meselelerde kesin delil kabul edilirken, ikincisi aynı değerde görülmemiştir. Bununla birlikte bir teori-pratik uyumsuzluğu da söz konusudur. Diğer bir ifadeyle bir kısım âhâd haberlerin bazı itikadi meselelerde delil olarak kullanıldığı görülmektedir. Biz bu makalede, öncelikle, problemi tartışan tarafları ve iddialarını ele aldık; sonrasında, yeni bir perspektifle konunun tekrar tartışılmasını teklif ettik. Bu bağlamda iç ve dış bir takım şart ve karinelerle desteklenmiş haber-i vâhidin nazari bilgi ifade edeceğini ve dolayısıyla itikadi konuların te'yid ve detaylandırılmasında delil olabileceğini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Haber-i Vâhid, Nazar, İtikat, Zan, Bilgi.

Epistemological and Evidential Value of Khabar al-Wâhid in Islamic Theology

Abstract

Epistemological and evidential value of khabar al-wâhid (single report) in Islamic Theology is one of the main discussed topics that maintains its actuality from the early times. In this context, khabar (report) is divided into mutawâtir and âhâd in terms of epistemological value. The first is accepted as absolute evidence in basic beliefs and on the other hand, the second is not evaluated to the same value as the first. Besides there is theoretical and practical incompatibility. In other words, it is seen that some of the khabar al-wâhid is used as evidence on some basic matters of beliefs. Firstly, we evaluated the sides of the discussion and their claims and then suggested the re-discussion of the matter on a new

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı, rkorkmazgoz@hotmail.com

perspective in this article. Consequently, we tried to prove that khabar al-wâhid can be used with internal and external proofs as speculative or secondary (nazari) knowledge and also evidence in supporting and detailing of theological issues.

Keywords: Khabar al-Wâhid, Reasoning, Belief, Prediction, Knowledge.

A- Meselenin Tarihsel Bağlamı

İslam düşüncesi içerisinde tartışılan konuların büyük bir kısmının, bir takım dâhili gelişmelerin yanında, erken dönemde fethedilen coğrafyalarda karşılaşılan farklı din, kültür, felsefe ve anlayışların etkisi altında gündeme geldiği inkâr edilemez bir gerçektir. Bu bakımdan haber-i vâhidlerin dinde delil olup olmadığına dair tartışmaların, hicrî I (VII) yüzyılın sonlarına doğru itikadi mezheplerin ortaya çıkması ve fikhın hicrî II (VIII) yüzyılın ikinci yarısında tedvin edilmeye başlanmasıyla birlikte ortaya çıkması¹ anlamlıdır. Buna göre İslami ilimlerin tedvin edildiği dönemde ilimlerdeki ihtilafların kesin çözümlere bağlanmak istenmesi, kesin bilgi arayışlarının dâhili sebeplerinden birisi olabilir.² Söz konusu ihtilafların başlangıcını İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) şu ifadelerinde tayin etmek mümkündür: “Ümmet ve tüm Ehl-i İslam Hz. Peygamberden sika bir ravinin haberinin kabul edilmesinde icma etmiştir. Ehl-i Sünnet, Havariç, Şîa ve Kaderiyye gibi tüm fırkalar bu icma üzerindedirler. Ancak hicrî 100'den sonra ortaya çıkan Mu'tezile kelamcıları bu konuda icmaya muhalefet etmişlerdir”³

Bu çerçevede haberin bilgi değerine yönelik ilk teorik açıklamalar Mu'tezile kelamcıları tarafından yapılmıştır. Bir taraftan Süme-niyye ve Berahime gibi nübüvveti kabul etmeyenlerin haberin bilgi değerini tümünden reddetmeleri⁴, diğer taraftan ise Müslüman fırkalardan özellikle Rafizilerin zayıf rivayetleri ve uydurma haberleri dini konularda delil kabul etmeleri, Mutezileyi bu alanda açıklama yapmaya sevk eden temel gerekçelerdir. Mesela Râfiziler “*Ey iman edenler! Allah'a, Peygamber'e ve aranızda otorite sahibi (ulu'l-emr)*

¹ Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, c. 14, ss.349-352, s.350.

² Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber, Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008, s.74.

³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Ihkâm fî usûli'l-ahkâm*, Ahmet Muhammed Şakir (tahk.), Beyrut, 1979, I, 113-114.

⁴ Nûru'd-Dîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, Bekir Topaloğlu (Haz.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979, s. 17.

*olanlara itaat edin*⁵ ayetinde geçen *ulu'l-emr* kelimesinin Hz. Ali ve evladının imameti hakkında olduğuna dair bir takım rivayetleri gündeme getirmişlerdir. Ancak Câhız (ö. 255/869) bu haberlerin tek kişinin tek kişiden haberi cinsinden şâz⁶ olduğunu veya daha fazla raviden gelse bile zayıf rivayetler olduklarını ifade ederek, bunların Râfiziler lehine delil olamayacağını iddia etmektedir. Cahız'a göre bu konuda ancak üzerinde yalan üzere ittifak etmenin mümkün olmadığı haber (mütevâtir) hüccet olabilir. Câhız bu tür haberi "*icma*" olarak nitelemiştir.⁷ Dolayısıyla itikada taalluk eden hususlarda Mu'tezile hangi yolla elde edilirse edilsin bilgide kesinliği vazgeçilmez şart olarak değerlendirmiş ve bu amaçla mütevâtir ve âhâd haber ayırımını yapmıştır. Hadislerin bu şekilde taksim edilmesini, İslam itikat esaslarının korunması adına ilmî, tarihsel/konjonktürel ve aynı zamanda Şia'ya karşı siyasi bir tavır alış olarak yorumlamak da mümkündür. Buna karşın Talat Koçyiğit'in hiçbir gerekçe ortaya koymadan, Mu'tezile'nin kadim Yunan felsefesine ve bazı eski dinlerin kalıntılarına istinat ederek tamamen delilsiz bir şekilde sırf Hz. Peygamber'in hadislerini red ve inkâr gayreti içerisinde hareket ettiklerini söylemesi⁸, ilmi ve tarihi gerçeklerle uyuşmadığı gibi olumsuz önyargıların bir neticesi olarak görünmektedir.

B- Haber-i Vâhidin Tanımı

Usûl kitaplarımızda "*haberu'l-vâhid*" ve "*haberu'l-âhâd*" şeklinde gördüğümüz ve zaruri-kesin bilgi değil de zannî bilgi ve ameli gerektirdiği ifade edilen⁹ bu haberin, ilk dönemlerde yalnızca "tüm

⁵ En-Nisâ 4/59.

⁶ Hadisciler Şâz'ın tarifinin zor olduğu söylerler. Ancak yine de şu tanım genel kabul görmüştür: "Makbul bir ravinin kendinden daha makbul olan bir raviye muhalif olarak rivayet ettiği hadistir." Suhhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, Yaşar Kandemir (terc.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 165.

⁷ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Osmaniyye*, Abdüsselâm Muhammed Hârûn (tahk.), Beyrut: ed-Dâru'l-Cil, 1991, s.115, 116. Câhız, bu konunun devamında Râfizilerin delil olarak kullandıkları bir çok haber-i vâhid örnekleri vermektedir.

⁸ Bkz. Talat Koçyiğit, "Âhâd Haberlerin Değeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, Yıl:1966, s. 137-140.

⁹ Bkz. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbu'l-mu'temed fi usûli'l-fikh*, Dımeşk, 1964, II, 566, 573; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 119. Usul kitaplarında çoğunlukla birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılmış olsa da biz ikisi arasındaki ilişkinin umum-husus mutlak olduğunu düşünüyoruz. Buna göre haberi vâhid tek kişinin rivayeti, haber-i âhâd ise tevatüre ulaşmak kaydıyla tek kişilerin rivayetidir. Bu bakımdan her haber-i vâhid, âhâd haber kapsamında iken her âhâd haber haber-i vâhid değildir.

tabakalarda tek kişinin rivayet ettiği haber”¹⁰ anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir. Ebû Hanife haber-i vâhidi, terimin sözlük anlamına uygun olarak, tek kişinin rivayet ettiği hadîs (hadîsun vâhid) anlamında kullanır. O bu hadis nev’ini, meşhur sahih hadis anlamındaki “ma’rûf hadîs”in mukabili olarak, kabul edilemez şâz haberler şeklinde değerlendirmektedir.¹¹ İmam Şâfi de “haber-i hâssa” olarak nitelediği haber-i vâhidi aynı şekilde “Hz. Peygambere veya ondan başka bir kimseye nispet edilmek üzere tek kişinin tek kişiden rivayet ettiği haber”¹² diye tarif etmiştir. Fakat sonraki devirlerde bu tabir, tevatür şartlarını taşımayan tüm haberler için kullanılmaya başlanmıştır.¹³ Buna göre âhâd haber genellikle “bir veya iki ya da meşhur ve tevatür derecesine ulaşmayan daha fazla sayıda ravinin rivayet ettiği hadis”¹⁴ olarak tanımlanmıştır.

C- Kelâm’da Haber-i Vâhidin Bilgi Değeri

Haber-i vâhidin bilgi ifade edip etmediği hususu, hadisçilerden ziyade kalamcı ve usulcülerin ilgilendikleri bir konu olmuştur. Kalam alimlerinden Seyfuddîn el-Âmidî (ö.631/1233) bu konudaki yaklaşımları üç başlık altında özetlemiştir:

- 1- Haber-i vâhidin ilim ifade edeceğini kabul edenler. Bu grupta olanlar da konuyla ilgili farklı yaklaşımlar içerisindedirler:
  - a- Bazılarına göre böyle bir haber yakînî bilgi değil zannî bilgi ifade eder.
  - b- Bazılarına göre ise hiç bir karîne olmasa da haber-i vâhidin kesin bilgi ifade edeceği kanaatindedirler.

¹⁰ Ebû'l-Bekâ, *Külliyât: Mu'cem fî'l- mustalahât ve'l-furûku'l-lügaviyye*, Beyrut: Müesseserü'r-Risâle, 1998, s. 414.

¹¹ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, Muhammed Boynukalın (tahk.), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2102, I, 190. Mesela Ebu Hanife haber-i vahidle geldiği için istiskada namaz kılınmasını kabul etmez. Bkz. eş-Şeybânî, *el-Asl*, I, 366. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis anlayışı ve Hanevî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 134.

¹² Muhammed b. İdris eş-Şafii, *er-Risâle*, Ahmet Muhammed Şakir (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty., s. 369-370.

¹³ Ebû'l-Hasen Seyfuddîn Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Riyad, 2003, II, 43; Suphi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, s. 268; Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s.22.

¹⁴ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009, s.101; Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, Ali Dehrûc (tahk.), Beyrut: Mektebetü'lübnân, 1996, I, 738.

- c- Bir kısmı da bazı haberi vâhidlerin karînesiz kesin bilgi ifade edeceğini düşünmektedirler.
- 2- İster karîne olsun, ister olmasın haberi vâhid yakînî ilim ifade etmez.
- 3- Haber-i vâhid ancak bir takım karînelerle kesin ilim ifade eder.¹⁵

Karinesiz haber-i vâhidin tek başına kesin bilgi vereceği iddiasında olanların sayıca son derece az olması ve zaman zaman yaptıkları açıklamalarla kendileriyle de çelişkiye düşmelerini nazarı itibara alarak, yukarıda ifade edilen üç başlığın iki ana görüş şeklinde ifade edilmesini doğru ve gerekli görüyoruz. Buna göre birinci grupta yer alanlar, belli şartları taşıyan haber-i vâhidlerin kesin ilim ifade edeceği kanaatindeyken; ikinci gruptakiler bu tür haberlerin zannî bilgi ifade ettiğini; hiçbir zaman kesin bilgi vermeyeceğini düşünmektedirler.

1. Belli Şartları Taşıyan Haber-i Vâhidin Kesin Bilgi İfade Etmesi

db | 229

İlk dönem bazı kelamcı, usulcü ve hadisçiler, hadisleri mütevâtir-âhâd ayırımına tabi tutmadan sadece sıhhat şartlarını belirlemişler ve bu şartları taşıyan hadisleri hem itikatta hem de amelde delil olarak kullanmışlardır. İbn Hazm, İmam Malik (ö. 179/795)'in, ilk dönem Sünni kelamcılardan Hüseyin b. Ali el-Kerâbisî (ö. 245/859) ve Haris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 253/857) ve daha birçoklarının haber-i vâhidin ilim ve ameli birlikte gerektirdiği görüşünde olduğunu ifade etmektedir.¹⁶ İmam Şâfi (ö. 204/820) de "tek kişinin tek kişiden rivayeti" şeklinde tanımladığı haber-i vâhidin hüccet olmasını sadece ravinin adalet ve zabtına yönelik bir takım şartların gerçekleşmesine bağlamıştır.¹⁷

Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ehl-i Hadisin çoğunluğu göre işin erbabının sıhhatine hükmettiği haberi vâhid zaruri ilim ifade eder.¹⁸ Ehl-i hadisten bazıları ise iki kişinin şahitliğinin kabulünü gerekçe göstererek iki, bazıları da dört şahidin şahitliğinin kabulüne

¹⁵ Âmidî, *el-İhkam*, II, 43-44.

¹⁶ Ebû Muhammed ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkam fî usûli'l-ahkâm*, Ahmed Muhammet Şâkir (tahk.), Beyrut, 1979, I, 119.

¹⁷ Şafii, *er-Risale*, s. 370-371.

¹⁸ Kendisine atfedilen bir başka görüşe göre de ilim ifade etmeyeceğini söylemektedir.

binaen dört ravinin rivayet ettiği haber-i vâhidin kesin bilgi ifade edeceğini söylemişlerdir.¹⁹ Zahirî mezhebinin kurucusu Dâvud b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/884)'ye göre de haber-i vâhid istidlali ilim ifade etmiş olsa da, hem ilim hem de ameli gerektirmektedir.²⁰ Zahirî düşüncenin diğer büyük bir imamı olan İbn Hazm'ın da aynı görüşte olduğu görülmüştür.²¹ Diğer taraftan Zahirîlerden bir gurup ise hiçbir karîne olmasa da haberi vâhidin kesin ilim ifade edeceği kanaatindeydi.²²

Ünlü hadîs âlimi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) haber-i vâhidin mütevâtir haber gibi zaruri-yakini ilim ifade etmediğini, tercih edilen görüşe göre ancak bir takım karînelerle nazari ilim ifade ettiğini söylemektedir. O bu karîneleri şöyle sıralamıştır: 1-Buhârî ve Müslim'de geçen hadisler ümmetin ittifakla kabul etmesi anlamına geldiğinden, haber-i vâhidin burada geçmiş olması. 2-Hadisın hafız ve fakih ravilerin rivayet ettiği müselsel veya meşhur hadis olması. 3-Sıdk ve itkan/doğruluk ve güvenilirlik yönünden tanınmış imamlar tarafından nakledilmiş olması.²³ Bu bağlamda İbn Hacer âhâd haberin ravisinin adalet ve zabt sahibi olması, hadisın muttasıl senetle rivayet edilmesi, muallel ve şâz olmaması kaydıyla bizzat sahih olacağını, dolayısıyla ilim ifade edeceğini belirtmektedir.²⁴ Bunu “nazari ilim ifade eder” şeklinde anlamak İbn Hacer'in bizzat kendi ifadelerine daha uygun düşmektedir.²⁵ Bu çerçevede İbn Salah (ö. 643/1245) mesela Buhârî ve Müslim'in ittifakla rivayet ettikleri hadisın ümmetin kabulüne medar olması sebebiyle aynen mütevâtir gibi bilgi ifade edeceğini, bununla birlikte mütevâtir hadisın zaruri, haber-i vâhidin ise nazari ilim ifade edeceğini söylemektedir.²⁶ Zira âhâd haberlerin doğruluğu, neticede ravilerin doğruluğu ve zahiri bir takım karinelerle temin edilmektedir. Bu bakımdan haber-i vâhid zann-ı gâlip ifade eder. Ehl-i Hadîs ile Ha-

230 | db

¹⁹ Ebû Bekir Ahmet es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Ebû'l-Vefâ el-Afganî (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, I, 321.

²⁰ Alâuddin Abdulaziz b. Ahmet el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Bezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997, II, 539.

²¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 108, 119.

²² Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbu'l-mu'temed fî usûli'l-fikh*, Dimeşk, 1964, II, 566.

²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhu nuhbeti'l-fiker fî mustalahi Ehli'l-Eser*, Riyad: Dâru'l-Muğni, 2009, s. 64,66. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkani, *İrşâdu'l-Fühûl ilâ tahkiki'l-hakk min ilmi'l-usûl*, Riyad: Dâru'l-Fazile, 2000, I, 255.

²⁴ İbn Hacer, *Şerhu Nuhbe*, s. 74

²⁵ İbn Hacer, *Şerhu Nuhbe*, s. 10.

²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbn's-Salâh*, Rebi b. Hâdi Umeyr (tahk.), el-Medînetü'l-Münevvera: el-Mektebetü'l-Arabiyyetu's-Seüdiyye, 1984, I, 372.

nefi, Şâfi, Mâlikî ve Hanbelî birçok fakihin ve bir kısım Eş'arî kelamcıları da bu görüştedir.²⁷

Selefi düşünceye mensup İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de benzer bir görüş serdedir. O bu konuda şöyle der: “Âlimlerin çoğunluğuna göre ümmet haber-i vâhidi kabul edip tasdik eder ve kendisiyle amel ederse, bu haber bilgi gerektirir. Bu kaide Ebû Hanife, Malik, Şâfi ve Ahmed b. Hanbel'in ashabından olup da usule dair eser yazarların ortak kabulüdür. Kelamcıların birçoğu veya çoğunluğu, Ehl-i hadis ve Selef de aynı görüştedir. Son dönem bazı usulcüler ve kelamcılar²⁸ ise bu görüşü reddetmişlerdir.” İbn Teymiyye'ye göre ümmetin ortak kabulünden maksat ise söz konusu hadisin Buhârî ve Müslim'de yer almasıdır. Zira ümmet bu iki kaynağın sıhhatinde ittifak etmiştir.²⁹ Şu ifadeler İbn Teymiyye'nin haber-i vâhidin bilgi değerine dair bakışını net olarak ortaya koymaktadır:

Haber verenin yalancı ve sadık olmasının muhtemel olması durumunda verdiği haber mutlak olarak ne doğrulanır ne de yalanlanır. Akıl sahibi hiç kimse haber-i vâhidin tek başına doğru olduğunu ve ilim ifade edeceğini veya yalan olduğunu söylememiştir. İnsanlar bilirler ki, haber-i vâhidin doğruluğuna dair delil getirildiğinde onun doğru olduğu bilinmiş olur; velev ki tek kişi rivayet etmiş olsa bile. Yalan olduğuna dair delil getirilen haber de yalandır; velev ki bin kişi rivayet etmiş olsa bile... Bu bakımdan haber-i vâhidin doğruluğu, doğruluğuna delalet eden bir takım deliller ve karînelerle bilinir.³⁰

Haber konusunda İbn Teymiyye'nin sayıyı değil de sıhhati önceliği görülmektedir. Bu bakımdan alıntı yaptığımız eserinde geniş bir şekilde, hadisin sıhhatini ortaya koyacak ravi ve rivayetle ilgili söz konusu delil ve karînelerin neler olduğunu sıralamaktadır.

Tüm bunlarla birlikte istisnalar bir kenara bırakılacak olursa hadisciler, güvenilir ve âdil bir ravinin rivayet ettiği haberi prensip-

²⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 374-376.

²⁸ İbn Teymiyye bu meseledeki muhalif kelamcılardan bazılarının isimlerini vermektedir. Ebû İshak el-İsferayini, İbn Furek gibi Eş'ari kelamcıların çoğunluğu haber-i vâhidin bilgi ifade ettiğini kabul ederken Bakillani, Cüveyni, Gazâlî, İbn Akîl, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Hatîb, Âmidî, vb. bunu reddetmektedir.

²⁹ Takiyyuddîn İbn Teymiyye, *Kitabu mukaddimetü't-tefsîr, (Mecmûatü'l-fetevâ)*, yy. Dâru'l-Vefâ, 2005, I, 188.

³⁰ Takiyyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *el-Cevâbu's-sahîh limen beddele dîne'l-Mesîh*, Heyet (tahk.), Riyad: Dâru'l-Âsime, 1999, VI, 480-481.

te kabul etmekle beraber haber-i vâhidin kabulü için harici bir takım şartlar da belirlemişlerdir. Bu çerçevede onlar haber-i vâhidin kat'î akli delillere muvafık olması, Kur'an'a, mütevâtir habere, icmaya, tarihsel gerçekliklere, tecrübe ve müşâhâdeye aykırı olması gerektiğini ifade etmişlerdir.³¹

Basra Mu'tezililerinden Hişam b. Amr el-Fuvâtî (ö.213/833) ve Nazzam (ö.231/845) da haber-i vâhidin zannî olduğunu, ancak bir takım karînelerle kesin ilim ifade edeceğini söylemişlerdir.³² Nazzam bilinenleri hissedilenler ve hissedilmeyenler şeklinde ikiye ayırıp birincisinin cisim olduğunu ve bunların duyularla bilineceğini, ikincisinin ise kadîm ve araz diye ikiye ayrılıp bunların da kıyas ve nazar yoluyla bilineceğini ifade etmektedir. Bu durumda ona göre haberin bizatihi kendisi kesin bilgi vermez. Dolayısıyla Nazzam gerek mütevâtir gerekse âhâd haberin harici bir sebep, delil ve karîne olmadığında zorunlu bilgi ifade etmeyeceğini, ancak aklî ve/veya hissî bir delil olması durumunda bilgisel bir değeri olabileceğini ifade etmektedir.³³ Bu çerçevede ona göre önceden şiddetli bir hastalığı olduğunu bildiğimiz ve haberi geldiğinde de cenaze hazırlıkları gibi ölümüne işaret eden alamet ve işaretleri gördüğümüz kimsenin ölüm haberiyle ilgili haber-i vâhid, sebep ve karîneler yoluyla kesin bilgi ifade eder.³⁴

232 | db

2. Haber-i Vâhidin Zan İfade Etmesi

Cumhura göre haberi vâhid gerek bizzat gerekse harici bir karîneyle olsun kesin ilim ifade etmez.³⁵ Mu'tezile ve Haricilerin tamamı, Hanefiler, Şafiiler, Malikilerin çoğunluğu, âhâd haberin ilim gerektirmediği görüşündedirler.³⁶ Çünkü itikadi mevzular kesin bilgiye dayanır; hâlbuki haber-i vâhid zann-ı gâlip ifade eder; zann-ı gâlip ise kesin bilgi vermez.³⁷ Mu'tezile ve Havaric yalan ve hata

³¹ Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 416; Şevkani, *İrşâdu'l-fühûl*, I, 277; Ertürk, "Haber-i Vâhid", s. 351.

³² Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 566; Şevkani, *İrşâdu'l-fühûl*, I, 251.

³³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.103, 105.

³⁴ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XV, 361, 392. Nazzam hakkında farklı ithamlar ve bunlara verilen cevaplar için bkz. Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012, III, s.775-776; Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnu'r-Râvendî'l-mülhid*, yy., ty., s. 51; Âişe Yûsuf el-Menâî, *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şiati'l-İmâmiyye*, Devha: Dâru's-Sekâfe, 1992, s.84-88.

³⁵ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 566

³⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm* I, 119.

³⁷ Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, s. 416-417.

ihtimali olan bir haberin ameli de vacip kılmadığını, bununla Allah'ın dininde hüküm verilemeyeceğini ifade ederken, İbni Hazm gibi bazı âlimler ise bu özelliğiyle birlikte haber-i vâhidin ameli gerektirdiğini söylemişlerdir.³⁸

Hakikate ulaşmanın yollarını ilk olarak; “konuşan kitap” (Kur'an), “üzerinde icma edilmiş haber” (Sünnet), “aklî hüccet” ve “icma” olarak sayan kimse Mu'tezilenin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ'dır. (ö. 131/748) Yine haberin geliş keyfiyetini, doğruluğunu ve yanlışlığını ilk kez insanlara öğreten kişi de odur. Vâsıl'ın bilginin yollarına dair bu görüşünün, genel çerçeve itibariyle sonraki Mu'tezilî epistemolojiyi ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.³⁹ Dolayısıyla Vâsıl b. Atâ haberin bilgi değerini şüphesiz kabul etmektedir. Mu'tezile'nin bir diğer kurucusu sayılan Amr b. Ubeyd (ö. 144/762), Peygambere nispeti sahih olan hadisleri araştırıyor ve mütevâtir haberin sağladığı doğruluğu sağlamadığı gerekçesiyle bazı âhâd haberleri reddediyordu. Dolayısıyla Amr b. Ubeyd akli ve mütevâtir haberi bilginin kaynağı olarak kabul etmesine rağmen haber-i vâhid için aynı şeyi düşünmemektedir.⁴⁰

Basra Mu'tezile'sinin kurucusu Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 226/840) ise haber-i vâhid konusunda Vâsıl ile Amr arasında durmaktadır. Ona göre dört kişiden daha az ravinin rivayetine güvenilemez. Dörtten fazla yirmiden az ravinin rivayeti ise bazı durumlarda kesin bir bilgi verdiği gibi kimi durumlarda da vermeyebilir. Fakat yirminin üstünde ravinin rivayeti mütevâtir haberdır ve dolayısıyla kesin bilgi ifade eder.⁴¹ Allâf mütevâtir haberin kesin bilgi vermesini içlerinde en az bir kişinin cennet ehlinden olma şartına bağlamıştır.⁴² Buna karşılık Arap edebiyatının en büyük nesir yazar-

³⁸ İbn Hazm da haber-i vâhidin ilim ve ameli beraberce gerektirdiğini kanaatindedir. İbn Hazm, el-İhkâm I, 124.

³⁹ Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, Osman Tunç (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, II, 190-191.

⁴⁰ Bkz. Ali Sami En-Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 204-206.

⁴¹ Allaf, delilin yirmi kişi ile olacağı hususunda, "...sizden sabırlı yirmi kişi onlardan iki yüz kişiyi yener..." Enfal 8/65 ayetini ileri sürmüş ve şöyle demiştir: "Bu yirmi kişinin, onlara karşı bir delil olmadıkça, bu iki yüz kişi ile savaşmaları mübah görülmemiştir." Bağdâdî böyle bir sözü ondan başka kimsenin söylemediğinin ifade ediyor. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arındaki Farklar*, Ethem Ruhi Fiğlalı (çev.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 93.

⁴² Bağdâdî, Allaf'ın bu yirmi kişiden en az birisinin cennet ehlinden olması şartından kastının "i'tizal, kader ve Yüce Allah'ın takdir ettiği şeylerin son bulacağı konularında kendi bid'atlerine uyan birisi" olduğunu belirtiyor. Bkz. Bağdadi, *Mezhepler Arındaki Farklar*, s.93

larından ve Mu'tezile kelamcılarında biri olan Câhız mütevâtir haber için sayı ve adalet şartı gerekmediğini, esas olanın, yalan üzere birleşmeyi imkânsız kılacak bir sayı olduğunu ifade etmektedir.⁴³

Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025) ise sıralamada değişiklik yapmış olsa da aynen Vâsıl b. Atâ gibi hakikatin kaynaklarını “aklî hüccet”, “kitap”, “sünnet” ve “icma” olarak saymaktadır. Akli başta saymasının sebebi, “aslu'l-usûl” olan Allah'ı bilmenin ancak aklî hüccet ile gerçekleşeceği düşüncesidir. Zira marifetullah dışındaki konular fer' mesabesinde. Dolayısıyla onlardan birisiyle Allah'ı bilmeye istidlalde bulunduğumuzda bir şeyin fer'i ile aslı üzerine istidlalde bulunmuş olur ki Abdulcebbâr bunun geçersiz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Artık Allah zaruri değil de kesbî olarak yani aklî bir delille bilinince⁴⁵, yalan söylemesi mümkün olmayan birinin sözü olmasıyla kitabın, Allah'ın elçisinin sünneti olması itibariyle sünnetin, ya kitaba, ya da sünnete dayanması bakımından icmanın hüccetliği sabit olmuş olur. Kâdî'nin ifadesiyle “ne zaman akılla tek bir ilah ve O'nun hakîm olduğu bilinirse kitabın; bir resul gönderip onu mu'cizelerle yalancılardan ayıran bir mürsil (Peygamber gönderen)in varlığı bilinirse Peygamberin sözünün ve peygamberin “ümmetim hata üzere icma etmez” “cemaatin görüşü üzere olunuz” şeklindeki sözleri bilinince icmanın delil olduğu anlaşılmış olur.”⁴⁶ Kâdî Abdulcebbâr “size göre kıyas ve haber-i vâhid şerî hükümler için delil olmaz mı? Onu da deliller arasında neden saymadınız?” sorusunu “bunlar ya icmanın, ya kitabın ya da sünnetin içinde yer alırlar; dolayısıyla ayrı olarak zikredilmeleri gerekmez”⁴⁷ şeklinde cevaplandırmıştır. Bu çerçevede Kâdî'nin ravi sayısı beşin üzerinde olan haberi mütevâtir haber saydığı ve bunun da delil olma ve kesinlik bakımından Kur'an gibi olduğu⁴⁸, fakat böyle olmayan haberlerin haber-i vâhid oldukları ve bunlarla da bilgi meydana gelmeye-

⁴³ Câhız, *el-Osmâniyye*, s.116.

⁴⁴ Kâdî Abdulcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li-sâiri'l-muhâlifîn*, Fuad Seyyid (tahk.), Kâhire: ed-Dâru'l-Tûnusiyye, 1972, s.139.

⁴⁵ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, İlyas Çelebi (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, I, 87.

⁴⁶ Kâdî Abdulcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.139.

⁴⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh*, I, 145,147.

⁴⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Müteşabihu'l-Kur'ân*, Adnan Zerzur (tahk.), Kahire: Dâru't-Türâs, 1969, I,33.

ceği ancak amelin gerekli olacağı⁴⁹ kanaatinde olduğu görülmektedir.

Buna göre Mu'tezile mezhebinin, genel olarak, en baştan beri haber-i vâhidin kendi başına bilgi ifade etmediği, ancak amelde delil olabileceği, fakat bu nevi haberlerin Kur'an, mütevâtir haber ve kesin akli deliller ışığında te'vil edilerek itikat konularında da delil kabul edilebileceği görüşünde olduğu söylenebilir.

Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798) da tek kişinin rivayeti olarak tarif ettikleri haber-i vahidi tek başına kabul edilemez şaz haberler olarak değerlendirmektedirler.⁵⁰ Dolayısıyla Hanefiler adalet sahibi tek bir ravinin haberiyle ilm-i yakîn meydana gelmeyeceğini fakat bu haberin amelde hüccet olacağını kabul etmektedirler.⁵¹ Ebû Hanife, haberi vâhidin kabul edilebilmesi için, bu haberin şeriatin kaynaklarından elde edilmiş usullere muhalif olmaması, Kur'an'ın umum ve zahirine uygun olması, meşhur sünnete aykırı olmaması gibi bir takım şartlar ileri sürmüştür.⁵²

İmam Mâturîdî (ö. 333/944) *Kitâbu't-tevhîd*'de haberin iki nevi olduğunu söyler. Fakat metinde bunların ne olduğu çok net ifade edilmemiştir. Ancak biraz dikkat edilirse bu iki neviden birisiyle yalana ihtimali olmayan haberi, diğeriyle de yalana ihtimali olan haberi kastettiği anlaşılır. O, *haber-i Resûl* ve *haber-i mütevâtiri* yalana ihtimali olmayan haber nevinden kabul eder. Fakat bununla birlikte Peygamberlerin masum olmaları sebebiyle *haber-i Resûl*'ün, kendileri için masumiyet söz konusu olmayan ravilerin rivayet ettiği mütevâtir haberden kalbe daha fazla itminan verdiğini ifade eder. Zira ona göre mütevâtir haberi rivayet edenlerin, masumiyetlerini kanıtlayacak herhangi bir delil olmadığından, yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemeldir. Böyle bir haber öncelikle incelemeye alınır. Şayet haberin hiçbir şekilde yalan olmasına ihtimal verilmiyorsa, haberin kendisine ulaştığı kimseye gereken şey, bunu bizzat Peygamberden duyduğu söz gibi telakki etmesidir. Buna göre masum Resûl'ün haberi en başından itibaren kesin bilgi ifade ederken, mütevâtir haber, ancak raviler üzerinde yapılacak bir incelemeyle kesin bilgi ifade eder. Sonuçta ikisinin de yalana ihtimali kalmaz.

⁴⁹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, İbrahim Medkûr, XV, 333; XV, 361.

⁵⁰ eş-Şeybânî, *el-Asl*, I, 366; Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s.134.

⁵¹ Serahsi, *Usul*, I, 321.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı*, s 172.

Haber-i vâhid ise yalana ihtimali olan haber nevindedir. Dolayısıyla kendi başına kesin bilgi ifade etmez. Öyleyse onu dikkate almak ya da almamak gibi iki alternatif söz konusudur. Mâturîdî böyle bir haberin bilgi ifade edebilmesi için râvîlerin durumlarının iyice araştırılmasını ve haberin muhtevasının kesinlikle sabit nasslar çerçevesinde değerlendirilmesini önermektedir. Her ne kadar, duyularla elde edilen bilgide olduğu gibi, sonuçta yine de yanılma ihtimali olsa da, Mâturîdî, önerdiği işlemlerden sonra haber-i vâhidin bilgi değerine güvenmek gerektiğini ifade etmektedir.⁵³ Buna göre Maturidi'nin, tek başına değil fakat senet ve metne dair bir takım incelemelerden sonra karîneli haber-i vâhidin zannî ilim ifade edeceği düşüncesinde olduğu görülmektedir. Sonuçta Maturidi'nin haber babında, bilgide kesinlik açısından *haber-i Resûlü* yani Kur'an vahiyini en üste, onun altına *haber-i mütevâtiri*, onun da altına *haber-i vâhidi* koyduğu görülmektedir. Birincisi, en azından mümin için, zorunlu olarak kesin bilgi ifade ederken, ikincisi araştırmaya bağlı olarak kesin bilgi verir. Ancak sonuncusu, belli bir araştırmanın sonucunda bile kesin bilgi vermez; fakat kişide güven oluşturur. Bu güvene binaen Mâturîdî haber-i vâhidin dikkate alınması gerektiği kanaatindedir.

236 | db

Mâturîdî kelamcısı ve Hanefî fakihî Pezdevî (ö. 493/1100) nin de aynı şekilde haberi ikiye ayırdığı görülmektedir. Birincisi yalana ihtimali olmayan haber ki bu, Allah'ın ve Peygamberin haberi yani vahiy ile mütevâtir haberdir; ikincisi ise yalana ihtimali olan haberdir ki bu da haber-i vâhiddir.⁵⁴ Pezdevî haber-i vâhidi “bir, iki veya daha fazla ravi tarafından rivayet edilen ancak meşhur ve mütevâtir haber derecesine ulaşamayan haber” şeklinde tanımladıktan sonra “mezhep görüşü” olarak nitelediği görüşü şöyle ifade eder: “Bize göre haber-i vâhid ameli gerektirir; yakînî ilim ifade etmez”⁵⁵ Buna binaen ahiret hallerine dair kabir azabı ve ru'yetullah gibi hallerin

⁵³ Ebû Mansur el-Mâturîdî, *Kitabu't-tevhîd*, Bekir Topaloğlu, Muhammed Arûçî (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010, s. 71-72.

⁵⁴ Ebu'l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, Şerafettin Gölcük (terc.), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994, s. 11, 13-14. Pezdevî'nin burada Allah'ın haberinin Kur'an'da, Peygamberin haberinin ise sünnette olduğunu söylemesi, farklı bir tasniftir. Zira haber-i Resûl'ün Kur'an'a da şamil olduğu bilinmektedir.

⁵⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, Dersaadet, 1308, II, 370.

ancak bilgi ile sabit olacağını söyleyerek haber-i vâhidlerin tek başlarına itikatta delil olamayacağını belirtir.⁵⁶

Bir başka Mâturîdî mütekellim Ebû'l-Mu'în en-Nesefî (ö.508/1114) de mütevâtir haberin ve mucizeyle desteklenmiş resulün haberinin kesin ilim ifade edeceği, bunlara asla yalan karışmayacağı, ancak yalana muhtemil olan haberin diğer bir ifadeyle haber-i vâhidin tek başına kesin ilim ifade etmeyeceği görüşünü benimsemiştir.⁵⁷

Sünnî düşünce içerisinde fikir üreten ve Eş'arî kelim okulunun kurucusu kabul edilen Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö.324/935) ise haber-i vâhidi ilk dönemde olduğu gibi, ravi sayısı üzerinden, "muttasıl bir senetle âdil bir ravinin bir başka âdil raviden rivayeti" şeklinde tanımlamakla birlikte⁵⁸, belli bir sayıya ulaşamadığı takdirde birden fazla ravinin rivayetini de âhâd haber olarak telakki etmektedir. Ona göre bu haber, vücup, nedb ve ibaha ifade etmeksizin amele esas olabilir fakat mütevâtir haberin aksine kesin bilgi ifade etmez.⁵⁹

Meşhur Eş'arî kelamcısı ve Mâlikî fakihî Bâkillânî (ö. 403/1013) ise haberi doğru olduğu bilinenler, yalan olduğu bilinenler ve doğru veya yalan olduğu bilinmeyenler şeklinde üçe taksim edip haber-i vâhidi üçüncü nevi içerisinde saymaktadır. Ona göre böyle bir haberin doğruluğuna ve yanlışlığına hüküm verebilmek için harici bir delile ihtiyaç vardır.⁶⁰ Fukaha ve kelamcıların, ravi sayısı ister tek isterse daha fazla olsun kesin bilgi ifade etmeyen her haberi, haber-i vâhid olarak adlandırma konusunda ittifak ettiklerini ifade eden Bâkillânî, ancak ravinin adil olması ve bu rivayetin daha kuvvetli bir rivayete muarız olmaması şartıyla ameli gerektireceğini belirtir.⁶¹

Diğer bir Eş'arî kelamcı Bağdadi (ö.429/1037) de meseleye, geleneğe uygun olarak, sayı üzerinden yaklaşmış ve bilgi yollarından

⁵⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, II, 371.

⁵⁷ Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsiratu'l-Edille fî usûli'd-dîn*, Hüseyin Atay (tahk.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993, s.26.

⁵⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Furek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2005, s.20

⁵⁹ İbn Furek, *Mücerred*, s.15, 20-21, 201.

⁶⁰ Ebû Bekir b. Et-Tayyib el-Bâkillânî, *Kitâbu't-temhîd*, Beyrut: Mektebetü's-Şerkiyye, 1957, s.379-381.

⁶¹ Bâkillânî, *Kitâbu't-temhîd*, s.386.

saydığı haberi; *mütevâtir*, *âhâd* ve *müstefîz* olarak üçe taksim etmiştir. Ona göre mütevâtir haber, haber verdiği şeyin doğru olduğuna dair kesin bilgi ifade ederken, âhâd haber isnadı sahih olduğu ve metinde haber verilen şeyler aklen imkânsız şeyler olmadığı takdirde ameli gerektirir fakat ilim ifade etmez. Bu aynen adil oldukları düşünülen şahitlerin şahitliklerine benzer ki hâkim zahiren onların sözlerine binaen hükmünü verir fakat gerçekte doğru söylediklerini bilemez.⁶² Fakat müstefîz haber, ilim ve amel ifade etmede mütevâtir haber gibidir. Yalnız müktesep/kazanılmış ilim ifade etme bakımından ondan ayrılır. Bu bağlamda Bağdadi ru'yetullah, şefaât, havz, mizan, recm, mestler üstüne mesh, kabir azabı ve benzeri konuların müstefîz haberle sabit olduğunu ifade etmekte ve dolayısıyla bunları, itikat edilmesi gereken meseleler olarak değerlendirmektedir.⁶³

Seleflerinden farklı olarak Cüveyni (ö.478/1085) ise haber-i vâhidin tek başına ameli de gerektirmediği kanaatindedir. O fukahanın “haber-i vâhid ilim değil ancak amel gerektirir” demesini tesâhül (dikkatsizlik) olarak nitelendirir ve bu konuda kesin olan şeyin, bu haberin ne ilmi ve de ameli gerektirmeyeceğidir. Ona göre âhâd haber şayet amel gerektirseydi bu durumda amelin gereğine dair ilim meydana gelmiş olurdu ki bu sonuç kendi içinde çelişki arz ederdi. Zira bizzat zannî olan bir şeyin kesin ilim ifade etmesi imkânsızdır. Bununla birlikte ona göre haber-i vahidin hem bilgi gerektirmesi, hem de amele dayanak olması, bir takım delillerle mümkün olur. Cüveyni tüm muhakkik âlimlerin böyle düşündüğünü bunun dışındaki tartışmaların lafzi olduğunu ifade eder.⁶⁴ Bu çerçevede haber-i vâhidin tek başına bilgi ifade edeceğini iddia eden gurupları tenkit eder.⁶⁵

Karîneli haber-i vâhidin bilgi değeri hakkındaki kanaatiyle Gazâlî (ö.505/1111) farklı bir açılım sağlamaktadır. Gazâlî ilke olarak Hz. Peygamber’in sözünün kendisinden sözlü olarak işitenler için amelde ve itikatta kesin delil olacağını⁶⁶ fakat sonraki nesiller için haber-i vâhidin, hadisçilerin iddialarının aksine, bilgi ifade et-

⁶² Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul: Matbaatu't-Devle, 1928, s.12.

⁶³ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s.12-13.

⁶⁴ Ebû'l Meâlî el-Cüveyni, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, Abdulazim ed-Dîb (tahk.) Katar, 1399, s. 599.

⁶⁵ Cüveyni, *el-Burhân*, s. 606, 607.

⁶⁶ Ebû Hamîd el-Gazâlî, *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, Yunus Apaydın (çev.), İstanbul: Klasik yay., 2006, I, 221.

mesinin ne aklen ne de naklen zorunlu olmadığını, ancak amelde delil olarak alınabileceğini ifade etmektedir.⁶⁷ Bu noktada Gazâlî'nin haber-i vahide yaklaşımı kelimcilerin genelinin yaklaşımından farklı değildir. Fakat mütevâtir haber için belli bir sayı vermeyip bunu “bilgi doğuran” veya “zaruri bilgi oluşmasını sağlayan asgari sayı” olarak belirlemesi, aynı zamanda bu şartı sağlayan tek kişinin haberini de mütevâtir olarak değerlendirmesi⁶⁸, onu diğer kelimcilerden ayırmaktadır. Bu çerçevede olaylara ve kişilere göre sayının değişebileceğini ifade eden Gazâlî, bazı karînelerin haber verenlerin belli bir sayısının yerini tutmasının mümkün olduğu, dolayısıyla karînelerle kuşatılmış tek kişinin haberinin bilgi verebileceği düşüncesindedir. Hatta ona göre âdetin bozulduğu olağanüstü durumlarda Allah hiçbir karîne olmaksızın da bilgi meydana getirebilir.⁶⁹

Gazâlî sonrası Kelâm ilminde nakli delillerle ilgili “aşırı” derecede şüpheye sevk edici fikirler görüyoruz. Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) bu hususta zirve kabul edilebilir. O delilleri sırf aklî, sırf naklî ve ikisinden mürekkep olarak üçe ayırdıktan sonra sırf nakli delilin kendi başına ilim ifade etmesinin imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu delil nev'inin bilgi ifade etmesi öncelikle haberi getirenin doğru söylediğinin bilinmesiyle mümkündür. İkinci olarak nakli delil on şeyin kesinlik kazanmasıyla ancak kesinlik arz eder. Burada Râzî “aklî bir itirazın olmamasını” onuncu şart olarak ortaya koymuştur.⁷⁰ İşte bu “mümkün aklî itiraz” düşüncesi bir bütün olarak haberi ve daha özeldir ise haber-i vâhidi kesin bilgi gerektiren itikadi meselelerde şüpheli hale getirmektedir.

Âmidî'nin(ö.631/1233) ise Râzî'nin ulaştığı “aşırılığı” hafifletmeye çalıştığı görülmektedir. O bu konuda Râzî'ye muhalefet ederek nakli delilin kesinlik ifade edebileceği görüşüne meylenmiştir. Bu çerçevede Âmidî haber-i vâhidin kendi başına zan ifade ettiği, ancak karînelerle kuşatılması durumunda ilim ifade edeceği kanaatinindedir. Zira ona göre karîne olmadan Allah'ın bizatihi zannî olan bir haber sebebiyle ilim yaratması sünnetine aykırıdır.⁷¹ Hatta

⁶⁷ Ebû Hamîd el-Gazâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, Muhammed Hüseyin Hîtû (tahk.), Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1970, s.235, 252-253.

⁶⁸ Gazâlî, *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, I, 243-244

⁶⁹ Gazâlî, *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, I, 228-231.

⁷⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Kelâm'a Giriş (El-Muhassal)*, Hüseyin Atay (çev.), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 37-38.

⁷¹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 44.

karîneler çoğaldıkça zannî bilgi daha da güçlenir ve sonunda mütevâtir haber gibi kesin bilgi ifade eder.⁷²

Cafer-i Sâdık'tan (ö.148/765) sonra oğlu Musa Kazım'ın (ö.183/799) imametine inanan İmamiyye ise nakli bilginin kaynaklarından kabul ettiği sünnetin hücciyetini Kur'an'la ispat etmeye çalışıp bunu Peygamberden gelen hadisler ve Ehl-i Beyt imamlarından gelen haberler olarak iki kısımda mütala eder⁷³ ve ikincisini de aynen birincisi gibi eşit bir şekilde şeriatin kaynağı sayarlar. Onlara göre sünnet mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayrılır. “Yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun rivayeti” olarak tarif edilen Mütevâtir haber ilim ve kesinlik ifade eder. Bu haber için bazı imamiler değişik rakamlar telaffuz etmiş olsalar da esas olarak çoğunluk belli bir sayı belirtmemişlerdir. Haber-i vâhid ise, “ravi sayısı ister bir, isterse çok olsun kendisiyle bilgi meydana gelecek bir sayıya ulaşamamış rivayet” olarak tanımlanır. Dolayısıyla mezhebe göre âhâd haber bilgi değil zan ifade eder. Ancak kendisini destekleyen başka deliller olması durumunda ilim ifade edebilir. Dolayısıyla İmamiyye akide konusunda mütevâtir haberi delil sayarken, şeri hükümlerin istinbatında delil aldıkları haber-i vahidi ancak bir takım karînelerle akaitte delil saymaktadırlar.⁷⁴

240 | db

Buraya kadar olan bölümde gördük ki, Müslüman âlimlerin çoğunluğuna göre âhâd haber zan ifade eder. Mu'tezile, Eş'ariler ve Mâturîdîlere göre genel bir kaide olarak bu tür hadisler kesin ilim ifade etmezler ve dolayısıyla itikatta delil olarak kullanılamazlar. Teorik olarak bu düşüncenin hâkim olduğunu görmekle birlikte, temel itikadi meselelerin tafsil ve teyid edilmesinde ve ayrıca aklen vuku bulması gerekmeyen hususlarda tek başına karineli haber-i vahidin yoğun bir şekilde delil olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu sebeple aşağıdaki başlık altında söz konusu teori-pratik uyumsuzluğu örnekleriyle beraber ortaya konacaktır.

⁷² Âmidî, *el-İhkâm*, II, 49-50. Tritton'un bütün kelamcıların Karînelerle desteklenmiş haber-i vahidi mütevâtir haberle aynı mahiyette kabul ettikleri, aralarında ki farkın, mütevâtir haberin zorunlu, âhâd haberin ise müktesep/nazarî bilgi ifade ettiği şeklindeki iddiası indirgemeci bir tavrı yansıtmaktadır. Âmidî gibi bazı kelamcıların kabullerini tüm kelamcılara teşmil etmek doğru değildir. Bu iddia için bkz. A.S. Tritton, *İslam Kelamı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 150.

⁷³ Aîşe Yusuf el-Menâî, *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye*, Katar: Dâru's-Sekâfe, 1992, s.116-117

⁷⁴ el-Menâî, *Usûlü'l-akîde*, s.121-122.

C- İtikatta Haber-i Vâhidin Kullanımı

İtikâdî meselelerde haber-i vâhidlerin delil değeri kelamcılarının ve usul âlimlerinin ilgilendiği bir konudur. İtikâdî mevzularda haber-i vâhidin delil olarak kullanılması, hadisin rivayete dönüştüğü ilk günden itibaren tartışılmaktadır. Hz. Peygamberden bizzat işiten Sahabî için haber-i vâhid söz konusu değildir. Bilakis bu bilgi ister itikada isterse amele müteallik olsun kesin ve bağlayıcıdır. Ancak peygamber döneminden sonra hadisler rivayetin konusu olunca haber-i vâhid tartışma konusu olmuştur. Bu çerçevede tartışma Haricilerle başlamış, Mu'tezile ile yoğunluk kazanmıştır. Artık haber-i vâhid hem sübut hem de delalet bakımından yani mahiyet, değer ve isnad açılarından ele alınıp sorgulanmış ve özellikle itikada dair haberlerin bu açılardan kesinlik arzemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede özellikle Allah'ın birliğinin ispatı, isimleri, sıfatları, kıyamet ahvali, hesap, haşır, sırat, mizan, cennet, cehennem, ru'yetullah, kabir azabı vb. itikada dair konuları ispat etmede haber-i vâhidin delil olma değeri tartışılmıştır.⁷⁵ Bu çerçevede kimi âlimler haber-i vâhidleri itikat oluşturmada delil sayarken, büyük çoğunluk ise temel itikat esaslarının tafsil ve teyidinde delil kabul etmişlerdir.

db | 241

1- Haber-i Vâhidi İtikat Oluşturmada Delil Sayanlar:

Özellikle “selefi” düşünce içinde değerlendirilebilecek hadisçi, usulcü ve kelamcılarla “zâhirî” kabul edilen âlimler, haber-i vâhidi itikatta delil saymışlardır. Kitap ve sahih sünneti hakikatte tek bir asıl kabul eden Ahmet b. Hanbel, haber-i vâhidleri hem amelde hem de itikatta delil olarak kullanmaktadır. İtikat konularından olan kabir azabı, münker-nekir, şefaât, müminlerin belli bir süre sonra cehennemden çıkarılacaklarına dair haberleri, haber-i vâhidlerle ispat etmeye çalışmıştır. Yine Müsedded b. Müserhed el-Basri (228/842)'ye gönderdiği bir mektubunda; “mizan, sırat hakıtır... Havzın ve şefaatin varlığına inanmak hakıtır. Arş'a, kürsüye, ölüm meleşine, onun ruhları kabzedip daha sonra cesetlere iade edeceğine; sura üfürüleceğine, Deccal'in bu ümmet içinden çıkacağına, İsa'nın inip onu öldüreceğine inanmak hakıtır”⁷⁶ diyerek, itikada

⁷⁵ *Haber-i vâhidin ilk dönem tefsirlerinde özellikle itikadi meselelerin izahında sıklıkla kullanıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Ali Yüksek, İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, Samsun: Üniversite Yayınları, 2014, s. 180.

⁷⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947, s. 206-207.

dair bir takım meseleleri âhâd haberlerle temellendirdiği görülmektedir. Aynı şekilde İbn Hazm da âhâd haberin hem amelde hem de itikatta delil olacağı kanaatinde dir.⁷⁷

İbn Teymiyye şefa at, ru'yet, havz ve Hz. Peygamber'in parmaklarından su aktığına dair hadisleri manen mütevâtir kabul etmekte, mütevâtir hadis in ise bilgi ifade ettiğini ve itikatta delil olacağını belirtmektedir.⁷⁸ Bir başka yerde de kabir azabı, münkereynin suali, sırat, mizan, şefa at, cennet ve cehennem gibi Hz. Peygamber'in haber verdiği hususların aklen mümkün olduğunu ve dolayısıyla tasdik edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁹

Selefi görüşün son dönem temsilcilerinden kabul edilen Cemallettin Kâsimî (ö. 1914) de aynı şekilde âhâd haberin amelde olduğu gibi itikatta da delil sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre gerek amele gerekse itikada dair hadisleri rivayet edenler aynı ravilerdir. Dolayısıyla tutarlı olmak isteniyorsa her iki alana dair hadislerin de hüccet kabul edilmesi; ya da reddedilmesi gerekir ki Kâsimî bu son tercihin makul ve kabul edilebilir olmadığını zira bunun neticede şeriat i iptal manasına geleceğini ifade eder. Bu durumda ona göre âhâd haber itikadi konularda delil olarak alınmalıdır.⁸⁰

Selefi düşünceye yakın çağdaş âlimlerden birisi olan Nâsiruddîn el-Elbânî (1999) de hadislerin itikadi değerine dair müstak il bir eser kaleme almış ve burada Kur'an'dan ve ilk dönem uygulamalarından referanslar göstererek, ümmetin ortak kabulüne medar olmuş sahih âhâd haberlerin ilim ve yakîn ifade ettiğini ve dolayısıyla itikatta hüccet kabul edilmeleri gerektiğini belirtmiştir.⁸¹

Son dönem âlimlerinden Osmanlı Şeyhulislam vekili Zâhid el-Kevserî (1952), Hz. İ sâ'nın nüzulü konusunda Mısırlı Şeyh Mahmut Şeltut'un (1963) verdiği bir fetvayı tenkit etmek üzere kaleme aldığı *Nazratun Âbira* diye bilinen eserinde haber-i vâhidle ilgili görüşünü ifade etmektedir. Mahmut Şeltut verdiği fetvada nüzûl-i İ sâ

⁷⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 119.

⁷⁸ Takiyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-hadîs (Mecmûatu'l-fetâvâ)*, y.y.,1997, XVIII, 13.

⁷⁹ Takiyyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Şerhu'l-akâidetü'l-İsfehâniyye*, Said b. Nasr b. Muhammed (tahk.), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001, s. 270

⁸⁰ Cemâluddîn el-Kâsimî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1979, s. 49-50.

⁸¹ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *el-Hadîsu hucetün binefsihî fi'l-akâid ve'l-ahkâm*, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2005, s. 18, 53-59.

meselesine dair hadislerin haber-i vâhid oldukları için itikatta delil olamayacaklarını iddia etmektedir. Buna karşın Kevserî konuyla ilgili hadislerin manen mütevâtir olduğunu, haber-i vâhid bile sayılsa bunun Hz. İsa'nın nüzülü konusunda delil olmaya engel oluşturacak bir durum olmadığını ifade etmektedir. Kevserî Kur'an ve Mütevâtir sünnetin kesin ilim ifade ettiğini dolayısıyla prensip olarak bu ikisinin itikatta hüccet olacağını kabul etmektedir. Bununla birlikte haber-i vâhidlerin zan ifade ettiği için itikatta delil olamayacağı şeklindeki iddiayı aşırı bulmakta ve nüzûl-i İsa meselesinde haber-i vâhidin hüccet olacağını düşünmektedir. Kevserî aynı konuda birçok tarikten varit olmuş ve dışarıdan bazı karînelere desteklemiş haber-i vâhidin yakîn ifade edeceği, Maturîdîler ile Eş'arîlerden İmâm Eş'arî, Râzî, Âmidî, Taftazânî ve Seyyîd Şerîf Cürcânî'nin de aynı kanaatte olduğunu ifade etmektedir.⁸² Kevserî bu iddiasında kısmen haklıdır. Zira ismi geçen kelamcılar teoride haber-i vâhidi kesin bilgi kaynağı saymasalar da pratikte birçok itikadi meselede delil olarak kullandıkları bir gerçektir.

2- Haber-i Vâhidi Temel İtikadi Meselelerin Te'yîd ve Tafsîl Edilmesinde Delil Sayanlar:

db | 243

Âlimlerin çoğunluğu haber-i vâhidin ameli gerektirdiği görüşündedir. Öyle ki Harici, Mutezili, Sünni, Şii, dört mezhep imamı ve tabileri akli ve nakli delillere bağlı olarak bu kanaatlerini ortaya koymuşlardır. Bunlara göre haber-i vâhid zan ifade eder.⁸³ Diğer bir ifadeyle haberi vâhidin peygambere nispeti zannîdir. Bundan dolayı cumhur ulema haber-i vâhidin prensip olarak itikatta hüccet olarak kullanılamayacağını ifade etmişlerdir. Zira itikadın kesin delillere dayanması gerekir. Amele gelince bu alanda, bir delile dayalı olarak iki ihtimalden birisinin ağır basmasıyla o yönde karar kılmak söz konusudur. Yoksa burada ihtimali mutlak olarak nefyetmek söz konusu değildir. Mesela adil ve sika bir ravinin rivayetinin doğruluk ihtimali daha kuvvetli olduğundan, muktezasınca amel edilir. İnsanlar tüm işlerinde bu yolu takip ederler. Şayet hüküm ve işlerde kesin delil aransaydı hayat durma noktasına gelir; işler görülmez, birçok meseleye dair hükümler verilemezdi.⁸⁴

⁸² Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Nüzûl-i İsa Meselesi*, Abdulkadir Yılmaz (terc.), İstanbul: Rihle Kitap, 2012, s. 39-41, 77-79, 84.

⁸³ Şevkânî, *İrşâdu'l-fühûl*, I, 252-253.

⁸⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, s. 206.

Mu'tezile haber-i vâhid konusunda ihtilaf etmiş olsa da genel olarak ifade edilen şey bunun ibadet, hukuk ve ahkâm konularında belli şart ve sıfatları taşıması koşuluyla delil olacağı, fakat akâid alanında delil olamayacağıdır.⁸⁵ Bu meseleyle ilgili genel ilke bu şekilde belirlenmiş olmasına rağmen Mu'tezile'nin, prensipleriyle çatışmadığı müddetçe âhâd haberler yoluyla gelen itikada dair bazı konuları kabul ettikleri görülmektedir. Mesela Dırar b. Amr dışında Mu'tezile kabir azabını kabul eder.⁸⁶ Kâdî Abdulcebbar Mu'tezilenin kabir azabını kabul etmediği söylentisinin İbn Ravendi'ye ait bir yalan olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Mu'tezile temel ilkeleri ile gelişmediği için kabir azabını reddetmez fakat rüyet ve şefaathadislere için aynı şey söylenemez. Zira rüyet hadisleri sıfatullah görüşleriyle bağdaşmazken, şefaathadislere de *va'd-va'id* ve *el-menzile beyne'l- menziletayn* anlayışlarıyla uyumsuz. Burada mezhebin kabullerinin hadislere bakışta etkin olduğu görülmektedir. Bunu Kâdî Abdulcebbar'ın rüyet hadislerini değerlendirmesinde görmek mümkündür. Kâdî "kıyamet gününde Rabbinizi dolunay gecesinde kameri gördüğünüz gibi göreceksiniz"⁸⁸ şeklindeki rivayete üç yoldan cevap vermektedir. Bunlardan biri, bu haberin cebir ve teşbihi içerdiği iddiası, ikincisi senetteki Kays b. Ebi Hâzım'ın ta'n edilmiş olmasıdır. Kâdî üçüncü olarak bu haber doğru ve sağlam olsa bile haber-i vâhid olduğunu, haberi vâhidlerin de kesin bilgi ifade edemeyeceğini, hâlbuki tartışılan meselenin kesin ve ispatlı bilgiyi gerektirdiğini ifade etmektedir. Bu itirazlarına rağmen Kâdî rivayeti reddetmiyor; akli delalete uygun olarak tevil ediyor. Buna göre Kur'an'dan ve Arap şiirinden verdiği örneklerle "görmek"ten muradın "bilmek" olduğunu söyleyerek hadisi "dolunay gecesinde ayı bildiğiniz gibi, kıyamet gününde Rabbinizi de bileceksiniz" şeklinde anlamaktadır.⁸⁹

Kâdî'ye göre haber-i vâhid bizzat kendisi sebebiyle doğruluğu veya yanlışlığı anlaşılabilen haberlerdir. Şartları üzere geldiğinde böyle bir haberle amel etmek mümkün olsa da itikat meselelerinde kabulleri doğru değildir. Böyle bir haber itikada dair ise bakılır, şayet akli hüccetlere uygun ise kabul edilir ve gereğince amel edilir.

⁸⁵ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, 380-386.

⁸⁶ Mes'ûd b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-makâsîd*, Abdurrahmân Umeyre (tahk.), Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1998, V, 113

⁸⁷ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 730.

⁸⁸ Buhârî, *Mevâkîf*, 16, 26; Ezân, 129; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 16-17, 26-27.

⁸⁹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, I, 433-437.

Eğer onlara muvafık değilse te'vil edilir. Buna da imkân yoksa reddedilir ve Hz. Peygamber bu sözden berî tutulur.⁹⁰ Müşrik çocukların cehenneme atılacağını iddia edenlerin, bunu peygamberden gelen haberlere dayandırmaları karşısında Kâdî “bu haber, haber-i vâhiddir, hâlbuki bizim meselemiz kesin bilgi gerektiren konulardandır. Şayet bu haber sahih ise bu durumda hadis tevil edilir ve söz konusu çocukları, buluşa ermiş çocuklar olarak anlamak gerekir”⁹¹ diyerek söz konusu haberi kesin aklî ve naklî deliller rehberliğinde tefsir etmiştir.

Sonuç olarak Mu'tezile umumiyetle teşbih içeren⁹², cebr ifade eden, irca ve büyük günah sahibine şefaath ile ilgili⁹³ ve akla aykırı içerik barındıran⁹⁴ haber-i vâhidi reddetmişler veya tevil etmişlerdir.⁹⁵ Ancak kendi kabullerine uygun olduğunda haber-i vâhidi itikatta delil olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Haber-i vâhidin ancak zannî bilgi vereceği kanaatinde olan Ebû Hanîfe'nin, itikada dair bazı meselelerde haber-i vâhidle istidlalde bulunduğu görülmektedir. Bir kısım itikadi konularda sadece hadislerden yararlanmış, bir kısmında ise Kur'an ayetlerini ve hadisleri beraber kullanmıştır. Ru'yetullah⁹⁶, rızık ve ecel⁹⁷, kulların fiillerinin yaratılması⁹⁸, kader, mucize, miraç, kabir suali ve azabı⁹⁹, büyük günah işleyene şefaath edileceği, ayrıca Deccal, Ye'cuc ve Me'cuc'ün çıkışı, güneşin batıdan doğması, İsa'nın gökten inmesi gibi kıyamet

⁹⁰ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, II, 719.

⁹¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, II, 293

⁹² “Müminin kalbi Rahmanın parmaklarından ikisi arasındadır, onu dilediği gibi değiştirir” Müslim, Kader, 17.

⁹³ “La ilâhe illallah diyen kimse zina da yapsa hırsızlık da işlese cennete girer” Buhârî, Tevhid, 33; Müslim, İman, 153; Tirmizi, İman, 18. “Şefaathim ümmetimden büyük günah sahipleri içindir” Ebû Dâvud, Diyât, 56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 213.

⁹⁴ “Musa ölüm meleğinin gözünü tokatladı ve bir gözünü kör etti” Buhari, Cenaiz, 23; Müslim, Fedâil, 43.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Aydın, “Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı:15, (Bahar 2003), ss. 69-94, s. 85-88.

⁹⁶ Buhârî, Tevhid, 24; Müslim, İman, 80.

⁹⁷ Buhârî, Bed'u'l-Halk, 6; Enbiya, 1; Müslim, Kader, 1, Tirmizi, Kader, 4.

⁹⁸ Bir üst dipnottaki hadis

⁹⁹ Ebû Hanîfe el-Vasiyye'de şöyle demektedir: “Hakkında hadisler bulunması dolayısıyla kabir azabının vaki ve münkereynin sualinin hak olduğunu tasdik ederiz.” *El-Vasiyye*, s. 90. (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, Mustafa Öz (terc.), İstanbul: İFAV, 2002 içinde)

alametlerini¹⁰⁰ ağırlıklı olarak haber-i vâhidlerden hareketle ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁰¹

Bununla birlikte Ebû Hanife rivayetin kabulünü en başta Kur'an'a uygunluğuna bağlamaktadır. Kendisine “mümin zina edince başından gömleğinin çıkarıldığı gibi iman da çıkarılır; sonra tevbe edince iman kendisine iade edilir”¹⁰² rivayeti hakkında sorulunca, Kur'an'da zina eden kimseden iman vasfının kaldırılmadığını¹⁰³ dolayısıyla bu rivayetin Kur'an'la çeliştiğini ifade ederek rivayetin Hz. Peygambere nispetini reddetmiştir. Hz. Peygamber'in Kur'an'a muhalefet etmesinin mümkün olmadığını, Kur'an'a muhalif olanın da peygamber olamayacağını söyleyen Ebû Hanife, rivayetler karşısındaki duruşunu şöyle ortaya koyar: “Kur'an'ın hilafına Hz. Peygamberden hadis rivayet eden herhangi bir kimseyi reddetmek Hz. Peygamberi reddetmek veya tekzip etmek değildir; bilakis Peygamber adına batılı rivayet eden kimseyi reddetmektir. İtham Peygambere değil, nakleden kimseye racidir.”¹⁰⁴ Buna göre Ebû Hanife'nin zan ifade eden âhâd haberlerle itikatta tek başına amel etmediği, aksine en başta Kur'an'a uygunluk olmak üzere bir takım şartlar aradığına dikkat edilmelidir.

246 | db

Hanefî usul âlimi Serahsi (ö.483/1090)'ye göre de haberi vâhidler itikatta delil olarak kullanılamazlar. Dolayısıyla dinin aslından olan tevhid, Allah'ın sıfatları ve peygamberliğin ispatı gibi konular; içerisinde şek ve şüphe barındırmayan, kesin bilgiyi gerektiren bir yolla ortaya konulması gerekmektedir.¹⁰⁵ Bununla birlikte Serahsi'ye göre kabir azabı, münkereynin süâli, ruyetullah gibi itikadi meselelerin bazıları meşhur, bazıları da âhâd yolla sabit olmuştur. Bu haberler doğruya ve yanlışa muhtemil olduklarından

¹⁰⁰ Ebû Hanife el-fıkhü'l-ekber'de şöyle demektedir: “Deccal'in, Ye'cuc ve Me'cuc'ün çıkması, güneşin batıdan doğması, İsa aleyhisselam'ın gökten inmesi ve sahih haberlerde varit olduğu üzere diğer kıyamet alametleri hakır ve vuku bulacaktır.” *El-Fıkhü'l-ekber*, s. 77. (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, Mustafa Öz (terc.), İstanbul: İFAV, 2002 içinde)

¹⁰¹ Beyazîzâde Ahmet Efendi, *el-Usûlü'l-müntefe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* isimli eserinde Ebû Hanife'nin söz konusu bu itikadi meselelerde dayandığı hadisleri zikretmektedir. Bkz. Ahmet b. Hasen Beyazîzâde, *el-Usûlü'l-müntefe li'l-İmâm Ebî Hanîfe: İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, İlyas Çelebi (terc.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000, s.101-165.

¹⁰² Ebû Davud, es-Sünne, 15; Tirmizi, el-İmân, 11.

¹⁰³ En-Nisâ 4/16; en-Nûr 24/2.

¹⁰⁴ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s.33, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002 içinde)

¹⁰⁵ Serahsi, *Usûl*, I, 321-322.

kendilerinde şüphe barındırmaktadırlar. Dolayısıyla bu yolla ilm-i yakîn elde edilemez; ancak kalpte itminan ve nefiste sükûn meydana gelir. Hâlbuki söz konusu olan itikadi meseleler kesin bilgi gerektirmektedir. Öyleyse meşhur ve âhâd haber itikadi bir meselede delil olmaz fakat ilgili meseleye kalbin bağlanması gerektirir.¹⁰⁶ Bu ifadeler Serahsi'nin, İmam Maturidi gibi, belli şartlar çerçevesinde, itikatta, haber-i vâhide güvendiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin konuyla ilgili geldiği son noktayı iki eserini karşılaştırmak suretiyle belirleyebiliriz. İmam Eş'arî el-*İbâne* diye meşhur olmuş eserinde¹⁰⁷ Mu'tezileyi alabildiğine eleştirmiş ve yeni yolunu şöyle vafsetmiştir: “Yolumuz, yüce ve aziz olan Allah'ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe ve tabiinin yanında hadis imamlarından rivayet edilen haberlere sarılmaktır.”¹⁰⁸ İlke olarak Hz. Peygamber'den güvenilir raviler tarafından nakledilen rivayetlerin hiç birisinin reddedilemeyeceğini ifade eden Eş'arî, ruyetullah, şefaath, kabir azabı, insan fiilleri vb. itikadi konularda sahabe ve tabiinin icmasının ve tevatürün oluştuğu rivayetleri reddeden Mu'tezileyi tenkit etmiştir.¹⁰⁹ Eş'arî'nin şu sözü onun bu dönemde haber-i vâhide bakışını net olarak ortaya koymaktadır: “Allah Resûlü'nden adil ve sika olarak bilinen kimselelerin naklettikleri sahih hadisleri bilgi kaynağı olarak kabul ederiz.”¹¹⁰ Bu ifadeye uygun olarak Eş'arî ru'yetullah, şefaath, kabir azabı, münkereynin suali, deccal, havz, miraç vb. konularda haber-i vâhidi delil olarak kullanmıştır.¹¹¹

Fakat Eş'arî diğer eseri *Lüma'da, el-İbâne*'de olduğunun aksine Ahmed b. Hanbelî'yi anmaz ve methetmez. Aksine nazar ve istidlâle mesafeli duran Hanbelîleri kıyasıya eleştirir. Diğer taraftan el-*İbâne*'de değinmediği *tenzih, kesb, iman, peygamberlik, kebire, va'd, va'îd* gibi nazari ve istidlâli birçok konuya temas etmiştir. Ru'yetullah ve kader konusunda Kur'an'da delillerin yanında uzun uzadıya akli açıklamalarda bulunur fakat mütevâtir veya âhâd hiç-

¹⁰⁶ Serahsi, *Usûl*, I, 329-330.

¹⁰⁷ Bu eserin 40 yaşlarında Mutezil'den ayrılıp Ahmed b. Hanbelî'nin şahsında selefi görüşe intisap ettiğini açıkladıktan sonra yazdığı ilk eser olduğu ifade edilmektedir.

¹⁰⁸ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne ve Usûlü Ehl-i's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, Ramazan Biçer (çev.), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s.26.

¹⁰⁹ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 23-24.

¹¹⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 29.

¹¹¹ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 31-107.

bir hadîse yer vermez.¹¹² Bu çerçevede iki eserde iki ayrı Eş'arî karışımına çıkmaktadır.¹¹³

Kelam kitaplarında haber-i vâhidle ilgili olabildiğince kısa açıklamalar yapılmasına karşın Râzî'de geniş izahlar bulmaktayız. Hem bu sebeple hem de genel kelamî düşünüşün bir özeti mahiyetinde olan Râzî'nin görüşlerini biraz daha ayrıntılı vermek istiyoruz. Râzî'nin haber ve haber-i vâhid hakkındaki görüşlerinden hareketle onun haber-i vâhidi itikatta kesin delil kabul etmediği, fakat bu usulüne birçok yerde uygun davranmadığı, dolayısıyla çelişkiye düştüğü şeklinde yorumlarla karşılaşılıyor.¹¹⁴ Râzî *Esâsü't-takdîs* isimli eserinde haber-i vâhidin bilgi değeri ile ilgili detaylı malumat verdiği bölüme şöyle bir giriş cümlesiyle başlamaktadır: “Allah'ı bilme/marifetullah konusunda bütünüyle haber-i vâhide bağlanmak doğru değildir.” Buradan anlaşılmalıdır ki, Râzî haber-i vâhidin tüm itikadi konularda değil, marifetullahla ilgili olmak üzere, Allah'ı her tür teşbih ve tescimden tenzih etme, Allah'ı ve sıfatlarını layıkıyla bilme ve benzeri konularda delil olamayacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte Râzî ilahiyat dışındaki itikadi konularda haber-i vâhidin değeri hakkında çok açık konuşmamakta ve dolayısıyla bu durum zihinleri karışmaktadır. Fakat Râzî'nin aklen meydana gelmesi gerekmeyen bazı hususlara dair bilginin ancak nakil yoluyla elde edilebileceğini, bunun da ya geleneksel şeyler gibi umûmî veya Kur'an ve Hadis gibi husûsî yollarla olacağını ifade etmesi¹¹⁵ haber-i vâhide kapı aralamaktadır. Bu bağlamda Râzî'nin

¹¹² Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Kitâbu'l-lüma' fi'r-red alâ Ehl-i'z-zeyğ ve'l-bida'*, Hamûde Ğurâbe (tahk.), Mısır, 1955, s.61-68, 69-91.

¹¹³ Eş'arî'nin söz konusu bu iki eserinde görülen selefi ve akli bakış açısından hangisinin ilk merhaleyi, hangisinin son merhaleyi teşkil ettiği konusunda ihtilaf vardır. Macdonald, Tritton, Goldziher ve Selefiyye akli tutumun ilk merhale olduğunu, sonunda Eş'arî'nin bundan vacgeçip nihai olarak selefi tavırda karar kıldığını iddia etmektedirler. Macdonald Eş'arinin bu tavır değişikliğini itikadi bir dönüşüm olarak değil, aksine hayatının son zamanlarını geçirdiği Bağdat'ta Henbelilerin şerrinden korunmak için tamamen konjonktürel olduğunu düşünmektedir. Hamûde Ğurâbe, Wensick gibi bir kısım araştırmacılar da yukarıdaki iddianın aksine selefi tutumun ilk merhaleyi, akli tutumun da ikinci merhaleyi ifade ettiğini iddia etmektedirler. Bkz. Eş'arî, *Kitâbu'l-lüma'* s.6-7.konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. İbrahim Burkan, “Eş'arî'nin İki Kitabı El-Lüma ve El-İbane'nin Te'lif Zamanı Problemi”, *Hikmet Yağlı Mavil* (çev.), *Kelam Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı:2, 2016, ss. 583-609.

¹¹⁴ Şalîh Sabri Yavuz, “Fahredden Er-Râzî'ye Göre Epistemolojik ve İtikadî Açından Âhâd Haber ve Kritiği”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 17/3, 2004, ss.149-161, s. 161.

¹¹⁵ Fahrettin Râzî, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, Hüseyin Atay (çev.), Ankara: T.C. kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 38.

Hız. Peygamber'in hissi mucizeleri ve ahiret konularında haber-i vâhidlerle itikat oluşturduğu görülmektedir.

Râzî Allah'ı ve sıfatlarını bilme konusunda niçin haber-i vâhide güvenilemeyeceğini beş maddede örnekleriyle birlikte anlatmaktadır. İlk olarak ona göre âhâd haberler zan mahallidir; dolayısıyla Allah'ı ve sıfatlarını bilme gibi yakînî bilgi gerektiren konularda bunlara dayanmak caiz değildir. Zira bu haberleri rivayet eden raviler hatadan masum değildir. Râzî burada zanna tabi olmak anlamında olduğu iddiasıyla ayetlerin teviline karşı çıkan "Haşeviyeye"yi, zan ifade eden mücerret zayıf rivayetlerle Allah hakkında konuştukları için tenkit etmektedir.

İkinci olarak ravilerin derece olarak en yükseği sahabedir. Bununla birlikte onların rivayetleri de kesinlik ve yakın ifade etmez. Zira onlar da birbirlerini ta'n etmişlerdir. Râzî buna dair örnekler vermektedir. Buna göre Hz. Ömer Ebû Hureyre'yi çok rivayet etmekten nehyetmektedir. Abdullah İbn Ömer "ailesinin kendisine ağlamasından dolayı ölüye azap edilir" şeklinde bir rivayette bulununca Hz. Aişe "hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez"¹¹⁶ mealindeki ayetle ona ta'n etmiştir. Yine sahabe Fatıma bint Kays'a ta'n ederek "doğru mu yalan mı söylediğini bilmediğimiz bir kadının haberinden dolayı Rabbimizin kitabını ve Peygamberimizin sünnetini terk edecek değiliz" demişlerdir. Yine Hz. Ömer raviden haberine şahit getirmesini istiyor, Hz. Ali de ravilere yemin ettiriyordu. Râzî'ye göre Allah'ın Kur'an'da sahabeyi övmesi umum tarikiyledir; yoksa bu tek tek hepsini kapsamaz. Bu bakımdan sahabe'nin sözleri şeriatin furûu hakkında delil olsa da Allah'ın zâtı ve sıfatları gibi dinin usulünde bu zayıf rivayetler delil olmaz.

Üçüncü olarak inkârcılardan bir gurup birçok haber uydurdular ve bunları hadisçiler arasında yaydılar. Öyle ki bunun sonucunda Râzî'ye göre Buhârî ve Müslim bile bu uydurmalarından salim kalamadılar. Ona göre burada yapılması gereken şudur: Hadis en sağlam kaynaklarda geçiyor olsa bile Kur'an'a aykırı ve aklen de Allah'ın ulûhiyetine yakıştırılamayan rivayetlerin uydurma olduğuna hükmetmek gerekir.

Dördüncü olarak hadisçiler ideolojik bir tavırla, ravileri bir takım fikirleri ve mensubiyetleri itibarıyla kategorize edip kendileri

¹¹⁶ Fâtır 35/18.

gibi olmayanların rivayetlerini kabul etmemişlerdir. Bu çerçevede Hadisçiler (Haşeviyye), Râfizîlerin ve Kaderî olduğu ithamıyla Ma'bed el-Cühenî'nin rivayetlerini reddetmişler fakat Allah'ı ulûhiyyetini ve rubûbiyyetini iptal edecek şekilde vafedenlerin rivayetlerini kabul etmişlerdir. Bu da âhâd haberin delil olma değerini zedelemektedir.

Beşinci olarak raviler hadisleri duydukları anda yazıya geçirmediler, belki yirmi sene veya daha fazla bir zaman sonra sözlü olarak rivayet ettiler. Dolayısıyla bu rivayetlerin Hz. Peygamber'den duyduklarının aynısı olma ihtimali yoktur. Öyleyse Allah'ın zatını ve sıfatlarını bilmek konusunda, bir diğer ifadeyle "usûlü'd-dîn"de bu tür rivayetlerin esas alınması doğru değildir.¹¹⁷

Bununla birlikte Râzî Kur'an'la çalışmadığını düşündüğü haber-i vâhidlerle Allah'ı niteleme konusunda tereddüt etmemektedir. Bu çerçevede *nefes*, *keff*, *ısba'*, *enâmil*, *ricl*, *kadem*, *dıhk* gibi Kur'an'da varit olmadığını ifade ettiği sıfatları, haber-i vâhide dayanarak ispat ve Allah'ın ulûhiyyetine uygun bir şekilde tevîl etmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla marifetullah ve ilahi sıfatları ispat konusunda Râzî'nin, kendi yöntem ve kabullerine aykırı olmadığı müddetçe, haber-i vâhidi delil olarak kullandığı görülmektedir.

Râzî itikatla ilgili diğer meselelerde de, nakle zıt olmama ve akıl tarafından desteklenmesi şartıyla, haber-i vâhidleri delil olarak kullanmıştır. Bu bağlamda kader konusunda gelen bir takım haber-i vâhidleri, muhaliflerin tüm itirazlarına rağmen akla ve nakle uygunluğu gerekçesiyle savunmaktadır. Bir örnekle konuyu biraz daha somutlaştırmakta yarar vardır: Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen, Buhârî ve Müslim'in beraberce rivayet ettikleri bir hadiste Hz. Peygamber şöyle söylemiştir:

Sizden birinin yaratılışı, annesinin karnında kırk günde cem olur. Sonra bu kadar müddette "alaka" olur. Sonra bu kadar müddette "mudga" olur. Sonra Allah bir meleği dört kelimeyle gönderir: (Bu melek) rızkını, ecelini, amelini, şaki veya said olacağını yazar, sonra ona ruh üflenir. Kendinden başka ilah olmayan zâta yemin ol-

¹¹⁷ Fahrüddin er-Râzî, *Esâsü't-takdîs*, Ahmed Hicâzî es-Seka (tahk.), Kâhire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 2001, s. 215-219. Daha detaylı örnekler için bkz. Fahrüddin er-Râzî, *el-Matâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-îlâhî*, Ahmet Hicâzî es-Seka (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987, IX, s. 201-214.

¹¹⁸ Bkz. Râzî, *Esâsü't-takdîs*, s.160, 174, 176, 180, 184, 188.

sun, sizden biri, (hayatı boyunca) cennet ehlinin ameliyle amel eder. Öyle ki, kendisiyle cennet arasında bir zirâlık mesafe kaldığı zaman ona yazısı galebe çalar ve cehennem ehlinin ameliyle amel ederek cehenneme girer. Aynı şekilde sizden biri (hayatı boyunca) cehennem ehlinin amelini işler. Kendisiyle cehennem arasında bir zirâlık mesafe kalınca yazısı ona galebe çalar ve cennet ehlinin amelini işleyerek cennete girer.¹¹⁹

Râzî önce muhalifin muhtemel itirazlarını sıralıyor. Muhalife göre bu haber bir takım yanlış anlayış ve işleri içermektedir. Dolayısıyla bu sözü Hz. Peygamber söylemiş olamaz. Muhalif kendi görüşüne Amr b. Ubeyd'in şu sözünü delil getiriyor: "Hatîb el-Bağdâdî *Târîh-i Bağdâd* isimli eserinde Amr b. Ubeyd'in şöyle dediğini rivayet ediyor: A'meş'ten bu sözü duysaydım onu yalanlardım, Zeyd b. Vehb'den duysaydım ona cevap verirdim, Abdullah b. Mes'ud'dan duysaydım kabul etmezdim, Peygamberden duysaydım reddederdim, Allah'tan duysaydım bizden böyle misak almadım derdim." İkinci olarak, muhalif, çocuğun anne karnındaki üç ayrı kırk günlük süresinin tıbbî verilerle uyuşmadığını, aksine ilk kırk günlük süre içerisinde çocuğun oluştuğunu ifade ederek¹²⁰ Peygamberin böyle hatalı bir söz söylemiş olamayacağını iddia etmektedir. Üçüncü olarak şayet kişinin durumu İlahi bir yazı ile tayin ediliyorsa bütün kâfirler mazur olurlar. Bu durumda peygamberin risaleti tüm anlamını kaybeder.

Râzî bu itirazları serdettikten sonra kendi görüşünü ortaya koyuyor. Ona göre bu hadis sahihtir ve kulların tüm fiillerinin Allah'ın ilmi ve hükmü dâhilinde meydana geldiğine delalet etmektedir. Bununla birlikte ona göre Allah kulların fiillerine mutlak olarak hükmetmemekte, aksine hükmünü "şayet Zeyd'den itaat fiili sadır olursa cennete, isyan fiili sadır olursa cehenneme girecektir" şeklinde şartla bağlı olarak vermektedir. Dolayısıyla ilahi hüküm şartlı olduğundan kulun fiilinin değişmesiyle Allah'ın ilmi ve hükmü değişmiş olmaz. Metinde çocuğun *nutfe*, *alaka* ve *mudga* şeklindeki tertibinin tıbbi bulgulara aykırı olduğu iddiasını, "bir şeye çoğunluğu nazar-ı itibara alarak isim vermek bilinen bir mecaz kullanımdır" diyerek cevaplamaktadır. "Eğer durum böyle olsaydı tüm kâfirler

¹¹⁹ Buhârî, Kader 1, Bed'ü'l-Halk 6, Enbiya 1, Tevhid 28; Müslim, Kader 1, (2643); Ebû Davud, Sünnet 17, (4708); Tirmizi, Kader 4, (2138).

¹²⁰ Tıbbî bulgular ceninde ruhun nutfe döneminden itibaren var olduğunu göstermektedir.

mazur olurdu” şeklindeki itiraza ise Râzî, söz konusu haber-i vâhidin ifade ettiği anlamın akıl tarafından desteklendiği şeklinde bir cevap vermekte ve meseleyi şöyle izah etmektedir:

Çünkü biz bir insanı küfür, fık ve cehennemliklerin amelleri üzere olduğunu daha sonra mümin, iyi ve muttaki bir kimseye dönüştüğünü veya bunun aksini görüyoruz. Bu kimsenin önceki halinden sonraki haline dönüşmesi ancak bir tercih edici (müreccih) ile olmaktadır. Şimdi şayet tercih bir müreccihsiz olsaydı, bunun tüm mümkün işlerde olacağını kabul etmemiz gerekirdi. Şayet bu müreccih kulun kendisi ise soru tekrar edilir.(Bu deviri gerektirir.) Eğer Allah ise istenen sonuç da budur zaten. Şimdi sabit olmuştur ki, bu akli burhan, sürekli cehennemliklerin amellerini işleyen kimsenin sonradan cennet ehlinin amellerini işlemeye başladığını göstermektedir. Çünkü ilahi hüküm bunu gerektirmiştir.¹²¹

Buna benzer daha birçok örnek veren Râzî'nin meseleye çözüm üretirken, “haber-i vâhidin delil olması nakil ve akılla çelişmemesine bağlıdır” şeklinde özetlenebilecek metodunu, diğer birçok mezhep mensuplarının da yaptığı gibi, özellikle Eş'arî mezhebinin kabbulleri ve akli üzere tesis ettiği görülmektedir. Bu bakımdan yukarıdaki istidlal, mesela Mu'tezilî düşünceye sahip birisi tarafından tutarsız bulunabilecekken, Râzî'ye göre gayet makuldür.

Bu bakımdan Râzî insan fiilleri ve kaderle ilgili temel Eş'arî görüşü savunmakta ve bu meselede varit olan birçok rivayeti kendi görüşünü destekleyecek şekilde tevil etmektedir. Dolayısıyla kendisi gibi düşünmeyenlerin Kur'an'a, sahih nakle, akla ve bilimsel verilere aykırı olduğu gerekçesiyle reddettiği rivayetleri Kur'an'a, sahih nakle, akla ve bilimsel verilere uygun olduğu gerekçesiyle kabul etmektedir. Bu bağlamda kaza ve kaderle ilgili hadislerin doğru teviline dair ayırdığı bölümün son cümlesi olarak şu ifadeleri kullanması önemlidir: “Bil ki bu konuda varit olan hadisler çoktur. Rivayet ettiğimiz bu haberlerle istidlâl keyfiyyetini bilen kimsenin, bu bapta gelen diğer hadisleri de kolaylıkla kabul etmesi mümkündür.”¹²²

Râzî, kaza-kader hakkında varit olan hadislerin tek tek sıhhati konusunda şüphe olsa da, bunların bütününe kesinlik derecesine ulaşacağını düşünmektedir. Aynı şekilde âhâd yolla rivayet edilen

¹²¹ Râzî, *el-Metâlib*, IX, 222-226.

¹²² Râzî, *el-Metâlib*, IX, s. 244.

Hz. Peygamber'in mucizelerini kabul etmenin de ancak bu şekilde mümkün olacağını ifade etmektedir. Aynı mantık üzerinden hareket edildiğinde, mesela müşebbihenin teşbih ifade eden rivayetlerin de tevatür ve kesinlik seviyesinde olduğunu söyleyerek karşı çıkmaları durumunda, zorda kalacağını bildiğinden Râzî, haber-i vâhidin, akli deliller, Kur'an ve haberlerin zahiri tarafından tekit edilmesi şartıyla üzerinden şüphelerin kalkacağını ve kesinlik kazanacağını da peşinen belirtmektedir.¹²³

Haber-i vahidi zan ifade etme seviyesinden kurtulamamakla ni-teleyen Âmidî'nin de bir takım şart ve karineler bulunduğu bu tür haberlerle istidlalde bulunduğu görülmektedir. Özellikle sem'iyât konularından olan haşr, neşr, kabir azabı, sırat, mizan, cennet, cehennem, havz, şefaât, mükafaat, ceza gibi hususların aklen mümkün, ayrıca kitap, sünnet ve icmadan "kesin deliller" olduğunu ifade ederek tevatür derecesine ulaşmamış haber-i vâhidlerle itikadi meseleleri tafsil ve tasrih etmeye çalışmıştır.¹²⁴

Son dönem âlimlerinden Reşit Rıza (1935) Hz. İsa'nın semaya yükseltilmesi ve ahir zamanda yeryüzüne tekrar geleceğine dair rivayet edilen hadislerin âhâd haber olduğunu ve bunların da prensip olarak kesin bilgi ifade etmediği için itikatta delil kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir.¹²⁵ Bir başka çağdaş âlim İzmirli İsmail Hakkı (1946) da genel kelâmî düşünceye uygun olarak haber-i vâhidlerin zan ifade ettiğini dolayısıyla itikatta delil alınamayacağını söylemektedir.¹²⁶ Bu ve benzeri ifadeleri, haber-i vâhidlerin tek başlarına itikatta delil olamayacağı fakat bir takım karineler mevcut olduğunda hüccet olabilecekleri şeklinde anlamak daha doğru bir tutum olarak görünmektedir.

Bu ve benzeri genel kelâmî bakış açısıyla ifade edilen görüşler karşısında, sahih haber-i vâhidin dinin usulüne dair olmayan itikadi meselelerde delil olarak kabul edilmesi gerektiğini dillendiren bazı çağdaş düşünürleri de görmekteyiz. Bunlardan Muhammed Ebû Zehv inanç esaslarını ikiye ayırmaktadır. Birincisi temel iman esaslarını teşkil eder ki bunlar; Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, Allah'ın sıfatlarına, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, kadere,

¹²³ Râzî, *el-Metâlib*, IX, 213-214.

¹²⁴ Seyfuddîn el-'Amidî, *Ğâyetü'l-merâm fî ilmi'l-Kelâm*, Ahmed Ferid Mezîdî (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004, s. 262 vd.

¹²⁵ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, Mısır, 1368, III, 317.

¹²⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 56

hayır ve şerrin ondan geldiğine, öldükten sonra dirilmeye, cennet nimetine, cehennem azabına inanmaktır. Bu itikat konuları ancak sağlam akılla, Kur'an ayetleriyle ve lafzı veya manası tevatürle gelen hadislerle tespit edilir. Bu konulara dair âhâd hadisler reddedilmez; destekleyici deliller olarak değerlendirilir. Bir de İslam'ın temelini ilişkin olmayan yani dinin usulünden olmayan konular vardır ki bunlara; Allah'ın tafsili olarak bazı kemal sıfatlarla nitelenmesi, geçmiş ve geleceğe dair bazı gaybî haberler, kabir azabı, nimeti ve bununla ilgili diğer hususlar, kıyamet hallerinden olan şefaât, mizan, ruyetullah gibi meseleler örnek verilebilir. Bu nevi inanç konuları Kur'an, mütevâtir hadis, icma ve sağlam akla muhalif olmayan haber-i vahitlerle ispat edilebilir. Ebû Zehv bu çeşit inanç konularında âhâd hadislerin isnatlarının çoğalmasıyla meşhur ve mütevâtir derecesine ulaşacağını dolayısıyla kesin delil ifade edebileceğini, bunu inkâr etmenin de fasıklık ve bidatçilik olacağını söylemektedir.¹²⁷

Sonuç

254 | db

Genel olarak nakli delil ve daha hususi olarak haber-i vâhid konusunda temel Mu'tezilî yaklaşım, Kelâmî metodolojide de esas kabul edilmiştir. Buna göre İslam itikadının temel meseleleri olan Allah'ın varlığı, sıfatları ve nübüvvetin doğruluğuna dayanan kelâmî meselelerde akıl temel alınmış, çoğunlukla zanni olduğu düşünülen nakli deliller bu alanda tek başına kabul edilmemiştir. Bu temel yaklaşım tarzı içerisinde hem sübut hem de delalet bakımından zan boyutunu aşamayan haber-i vâhidler teorik olarak itikadi konularda delil sayılmamışlardır.

Bununla birlikte Müslüman düşünce içinde, Zahirilerden küçük bir gurup dışında haber-i vâhidin itikatta mutlak olarak delil olacağını söyleyen olmadığı gibi, en azından uygulamada mutlak olarak delil değerini reddeden de olmamıştır. Ehl-i Hadîs böyle bir haberin hüccet olabilmesi için hadis otoritelerince sahih kabul edilmesi gerektiğini şart olarak ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan kelamcılarının bir kısmı bir takım karîne ve delillerle haber-i vâhidin kesin delil olacağı kanaatindeyken, büyük çoğunluğu ise zannî bilgi ifade ettiğini ve dolayısıyla *usûlü'd-dîn* olarak tabir edilen temel iman esaslarının ispatında tek başına delil olamayacağını iddia etmektedirler.

¹²⁷ Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, Selman Başaran, Ali Sönmez (terc.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 238-239.

Fakat bununla birlikte söz konusu bu temel meselelerin desteklenmesi ve izahında âhâd yolla ulaşan haberleri yoğun bir şekilde kullandıkları da görülmektedir.

Tarihsel şartlara bağlı olarak hadisi mütevâtir ve âhâd şeklinde ayırmanın, ortaya koymaya çalıştığımız teori-pratik uyumuna sebep olduğunu düşünüyoruz. Bu ayırım hadisçilerin özellikle senet merkezli hadis taksimlerine benzer bir mantıkla yine senet üzerinden, fakat onlara karşı, sayıya dayalı bir taksimdir. Bu ayırma dayalı olarak mütevâtir hadis birçok farklı tarikten geldiği için ortaya koyduğu bilgi itibariyle kat'î veya zaruri, âhâd hadis ise tevatüre ulaşmadığı için zannî kabul edilmiş ve buna bağlı olarak usulcü ve kelamcılarının çoğunluğu tarafından en azından teoride kesin bilgi gerektiren inanç alanının dışında tutulma çabasına girilmiştir. Fakat İslami ilimlerin tedvin döneminde bir takım iç ve dış sebeplere bağlı olarak yapılan mütevâtir-âhâd ayırımını mutlaklaştırmadan, pratik faydayı önelemek ve bu çerçevede haber-i vâhid üzerinde yeniden düşünmek, kanaatimizce zorunluluk arz etmektedir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, mütevâtirin tanımı ve ne kadar olduğu konusu ciddi tartışma konusudur. Gerek hadisçilerden gerekse usulcülerden hadisler arasında mütevâtir hadisin yokluğunu veya çok az olduğunu savunan çok sayıda âlim vardır. Hadisler arasında çok sayıda mütevâtirin bulunduğu iddiası ancak geç dönemlerde İbn Teymiyye ve İbn Hâcer tarafından savunulabilmiştir. Hicrî dokuzuncu asırdan itibaren mütevâtir hadisleri toplayan eserlerde mütevâtir olduğu ileri sürülen hadisler için verilen en yüksek rakam 310'dur.¹²⁸ Bu hadislerin çoğunun da manevi mütevâtir olduğu bizzat müellifleri tarafından ifade edilmektedir. Öyleyse hadislerin tamamına yakınının âhâd haber nevinden olduğu anlaşılabilir durumdadır. Bu bakımdan şayet tutarlı olmak isteniyorsa bu nevi haberler ya tamamen itikat alanının dışında tutulmalıdır ki, bu gayr-i ilmi tavır, geçmişte olduğu gibi bu gün de çok mümkün görünmemektedir ya da yeni bir yaklaşım tarzı geliştirilmelidir.

Buna göre bir haberin haber-i vâhid olarak nitelenmesi, onu itikadi konularda reddetmek için tek başına bir sebep olmamalıdır. Aksi halde Hz. Peygamberden gelen hadislerin tamamına yakınına bir çırpıda reddetmek gerekecektir ki, bu, temelde ilahi vahye ve

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s.172-175.

Hız. Peygamberin beyanlarına dayanan din sahasında doğru bir yaklaşım olamaz. Şu halde hadisler söz konusu olduğunda, Gazâlî ve İbn Teymiyye gibi âlimlerin yaklaşımını benimseyip, sayıyı değil de sihhati öncelemek inanç esaslarının belirlenmesinde daha büyük pratik fayda sağlayacaktır. Zira Kur'an inanç konularında tüm detayları vermemiştir. Bu bakımdan akidenin esas konularında olmasa bile, bunların teyid edilmesinde ve detaylandırılmasında gerekli şartları taşıyan âhâd haberlerin kullanılması mümkündür. Bu bağlamda kabir azabı ve nimeti, rûyetullah ve şefaati gibi Kur'an'da müphem olarak gelen hususlar, sübutu ve delaleti kesin, sahih haber-i vâhidlerle tasrih edilebilir. Sıhhat tespiti için senet tenkidi kadar metin tenkidinin de çok büyük önemi vardır. Bu bağlamda hadisin adalet ve zabt sahibi güvenilir raviler tarikiyle gelmesi önemli olduğu gibi aynı zamanda kesin akli deliller, Kur'an, ilmî ve tarihî gerçeklerle İslam'ın genel ilkelerine ve ruhuna aykırılık göstermemesi de büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, Dersaadet, 1308.
 Ahmed b. Hanbel, Müsned, Mısır, t.y.
 Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012.
 Âişe Yûsuf el-Menâî, *Usûlü'l-akide beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye*, Devha: Dâru's-Sekâfe, 1992.
 Alâuddin Abdulaziz b. Ahmet el-Buhârî; *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Bezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
 Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Osman Tunç (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
 Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfuddîn; *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Riyad, 2003.
 _____; *Ğâyetü'l-merâm fî ilmi'l-Kelâm*, Ahmed Ferid Mezîdî (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
 Aydın, Hüseyin; "Akide İnşasında Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı:15, (Bahar 2003), ss. 69-94.
 Bağdâdî, Abdulkâhir; *Mezhepler Arındaki Farklar*, Ethem Ruhi Fiğlalı (çev.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
 _____; *Usûlü'd-dîn*, İstanbul: Matbaatu't-Devle, 1928.
 Bâkîllânî, Ebû Bekir b. Et-Tayyib; *Kitâbu't-temhîd*, Beyrut: Mektebetü's-Şerkiyye, 1957.
 Beyâzîzâde, Ahmet b. Hasen; *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe: İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, İlyas Çelebi (terc.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
 Burkan, İbrahim; "Eş'ari'nin İki Kitabı El-Lüma ve El-İbane'nin Te'lif Zamanı Problemi", *Hikmet Yağlı Mavil* (çev.), *Kelam Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı:2, 2016, ss. 583-609.
 Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr; *el-Osmaniyye*, Abdusselâm Muhammed Hârûn (tahk.), Beyrut: ed-Dâru'l-Cil, 1991.
 Cemâluddin el-Kâsîmî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1979.

- Cürcânî, Seyyid Şerif; *et-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Cüveynî, Ebû'l Meâlî; *el-Burhan fî usûli'l-fikh*, Abdulazim ed-Dîb (tahk.) Katar, 1399.
- Ebû Hanîfe; *El-Vasiyye*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, Mustafa Öz (terc.), İstanbul: İFAV, 2002 içinde).
- _____ ; *el-Alim ve'l-müteallim*, s.33, (İmam-I A'zam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002 içinde).
- _____ ; *El-Fıkhü'l-ekber*, s. 77. (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, Mustafa Öz (terc.), İstanbul: İFAV, 2002 içinde).
- Ebû'l-Bekâ, Külliyyât: *Mu'cem fî'l- mustalahât ve'l-furûku'l-lügaviyye*, Beyrut: Müesseserü'r-Risâle, 1998.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Kitâbu'l-mu'temed fî usûli'l-fikh, Dimeşk, 1964.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin; *el-Hadîsu huccetün binefsihî fî'l-akâid ve'l-ahkam*, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2005.
- Ertürk, Mustafa; "Haber-i Vâhid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, c. 14, ss.349-352.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen; *el-İbane ve Usulü Ehl-i's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, Ramazan Biçer (çev.), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- _____ ; *Kitabu'l-lüma' fi'r-red alâ Ehl-i'z-zeyğ ve'l-bida'*, Hamûde Ğurâbe (tahk.), Mısır, 1955.
- Gazâlî, Ebû Hamîd; *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, Muhammed Hüseyin Hitû (tahk.), Dimeşk: Dâru'l-Fıkr ,1970
- _____ ; *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, Yunus Apaydın (çev.), İstanbul: Klasik yay., 2006.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim; *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnu'r-Râvendî'l-mülhid*, yy., ty.
- Hansu, Hüseyin; *Mütevâtir Haber, Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- İbn Furek, Ebû Bekir Muhammed; *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyh, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye,2005.
- İbn Hacer el-Askalânî; *en-Nüket alâ kitâbi İbn's-Salâh*, Rebi b. Hâdî Umeyr (tahk.), el-Medînetü'l-Münevverâ: el-Mektebetü'l-Arabiyyetu's-Seüdiyye, 1984.
- _____ ; *Şerhu nuhbeti'l-fiker fî mustalahi Ehl-i'l-eser*, Ebû Muaz b. Tarık (şârih), Riyad:Dâru'l-Muğni, 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed; *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Ahmet Muhammed Şakir (tahk.), Beyrut, 1979.
- İbn Teymiyye, Takiyyudîn Ahmed; *el-Cevâbu's-sahîh limen beddele dîne'l-Mesîh*, Heyet (tahk.), Riyat: Dâru'l-Âsime, 1999.
- _____ ; *Kitabu mukaddimetü't-tefsîr*, (Mecmûatü'l-fetevâ), yy. Dâru'l-Vefâ, 2005.
- _____ ; *Kitâbu'l-hadis (Mecmûatu'l-fetâvâ içinde)*, yy., 1997, XVIII.
- _____ ; *Şerhu'l-akâidetü'l-İsfehâniyye*, Said b. Nasr b. Muhammed (tahk.), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdulcebbar, Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî; *Şerhu'l-usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, İlyas Çelebi (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- _____ ; *el-Muğni*, (eş-Şer'iyyât), yy., ty., XVII.
- _____ ; *el-Muğni*, (et-Tenebbüvât ve'l-mu'cizât) İbrahim Medkûr, yy., ty., XV.
- _____ ; *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li-sâiri'l-muhâlîfîn*, Fuad Seyyid (tahk.), Kâhire: ed-Dâru'l-Tûnusiyye, 1972.
- _____ ; *Müteşabihu'l-Kur'ân*, Adnan Zerzur (tahk.), Kahire:Dâru't-Türâs, 1969.
- Koçyiğit, Talat; "Âhâd Haberlerin Değeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, Yıl:1966, ss. 125-142.
- _____ ; *Hadis İstılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

- Mâturîdî, Ebû Mansur; *Kitabu't-tevhîd*, Bekir Topaloğlu, Muhammed Arûcî (tahk.), Beyrut:Dâru'l-Fikr, 2010.
- el-Menâî, Aişe Yusuf; *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şiati'l-İmâmîyye*, Katar: Dâru's-Sekâfe, 1992.
- Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, Selman Başaran, Ali Sönmez (terc.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, Muhammed Boynukalın (tahk.), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2102.
- Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, Mısır, 1368.
- Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Nüzûl-i İsâ Meselesi*, Abdulkadir Yılmaz (terc.), İstanbul: Rihle Kitap, 2012.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn; *Tebsîratu'l-Edille fî usûli'd-dîn*, Hüseyin Atay (tahk.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Râzî, Fahrüddin; *el-Matâlibu'l-âliye mine'l-ilmî'l-İlâhî*, Ahmet Hicâzî es-Seka (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- _____ ; *Esâsü't-takdîs*, Ahmed Hicâzî es-Seka (tahk.), Kâhire: Mektebetü'l-Külliyyeti'l-Ezheriyye, 2001.
- _____ ; *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, Hüseyin Atay (çev.), Ankara: T.C. kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Sâbûnî, Nûru'd-Dîn Ahmed b. Mahmûd; *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, Bekir Topaloğlu (Haz.), Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Serahsî, Ebû Bekir Ahmet; *Usûlü's-Serahsî*, Ebû'l-Vefâ el-Afganî (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Suhhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Yaşar Kandemir (terc.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Şafii, Muhammed b. İdris; *er-Risale*, Ahmet Muhammed Şakir (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Şevkani, Muhammed b. Ali; *İrşâdu'l-Fühûl ilâ tahkiki'l-hakk min ilmi'l-usûl*, Riyad: Dâru'l-Fazile, 2000.
- Taftazânî, Mes'ûd b. Ömer; *Şerhu'l-makasid*, Abdurrahmân Umeyre (tahk.), Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1998.
- Tahânevî, Muhammed Ali; *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, Ali Dehrûc (tahk.), Beyrut: Mektebetü'lübnân Nâşirûn, 1996.
- Tritton, A.S.; *İslam Kelamı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 150.
- Ünal, İsmail Hakkı; *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis anlayışı ve Hanevî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Salih Sabri; "Fahredden Er-Râzî'ye Göre Epistemolojik ve İtikâdî Açından Âhâd Haber ve Kiriği", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 17/3, 2004.
- Yüksek, Ali; *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, Samsun: Üniversite Yayınları, 2014.

